

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

KANALEN

ALS CULTUREEL KAPITAAL

3
ZOMER
2011

4 | Historische kanalen

Kanalen behoren tot de kenmerkendste elementen die ons land structureren. Op de World Canals Conference worden de koppen bij elkaar gestoken.

8 | Gratis kunst

Schenkingen en legaten vormen een belangrijke verrijking van de kunstcollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert.

12 | Klooster Klaarkamp

In de middeleeuwen stond in Friesland een van de eerste bakstenen gebouwen van Nederland. Die van het klooster Klaarkamp.

24 | Siberië

In de Siberische industriestad Kemerovo is de Nederlandse geschiedenis van de Autonome Industriële Kolonie Koezbass nog tastbaar aanwezig.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Het stoomgemaal van Medemblik
- 15 | Het Brandschadewiel
- 16 | Een Groninger watertoren
- 18 | Kijk! Platform Historisch Interieur
- 20 | Landschap opnieuw fotograferen
- 22 | Drie Dingen
- 23 | 375 grafheuvels op de Boshoverheide
- 27 | De zeilen van het Scheurrakwrak
- 28 | 'De artieste' van Jan Sluijters
- 30 | Aangenaam Kennis Te Maken: 2 specialisten orgels en klokken
- 31 | Nederlandse schuren in Amerika
- 32 | De waarde van resten uit de steentijd
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde De trekvaart tussen Leiden en Haarlem is een 350 jaar oud kanaal. Zie pagina 4.

Rijk aan beelden

Sinds dit voorjaar zijn de foto's en tekeningen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beter ontsloten via internet. Kijk maar eens op www.cultureelerfgoed.nl onder Beeldbank. Iedereen kan de half miljoen foto's en tekeningen gemakkelijker dan voorheen opzoeken en beter bekijken.

U zult in de beeldbank ongetwijfeld monumenten tegenkomen die u na aan het hart liggen. Mocht u de beelden ook aan willen raken, dan kunt u ze bestellen. De website geeft een heldere beschrijving hoe dit in zijn werk gaat.

Naast monumenten, archeologie en cultuurlandschap zullen hier op een later moment ook afbeeldingen van roerend erfgoed te vinden zijn.

Om de beeldbank te ontdekken is het handig om eerst een bekend, aansprekend gebouw op te zoeken. Een uniek monument in Nederland. Het Paleis op de Dam bijvoorbeeld, het 'achtste wereldwonder'. En ja: we kunnen kiezen uit honderden beelden. Foto's waarop Naatje op de Dam nog fier voor het paleis staat. En ook een fascinerende foto met een typisch Hollandse tuin op de Dam, daar waar nu het Nationaal Monument staat.

Hebt u overigens de eerste resultaten al gezien van het 'ontstoren' van de gevel van het Paleis op de Dam? Een bijzondere opdracht, die onze collega's van de Rijksgebouwendienst met de grootst mogelijke zorgvuldigheid uitvoeren. Sinds november verdwijnen beetje bij beetje de steigers. Het gebouw vertoont zich weer eerlijk in leeftijd en oorspronkelijkheid.

Het timpaan aan de voorzijde moest een wel zeer ingrijpende onderhoudsbeurt ondergaan. De beeldengroep verkeerde in zeer slechte staat. De steen brokkelde af. Nu is het timpaan volledig gerestaureerd en beeldt het weer stralend het verhaal uit van de macht en pracht van Amsterdam als heerser over de wereldzeeën.

Wist u trouwens dat het Paleis op de Dam een intrigerend voorbeeld is van herbestemming? Van stadshuis tot paleis. Is dit ooit eerder ergens op de wereld vertoond?

CEES VAN 'T VEEN
directeur

NIEUW STADSGEZICHT IN LEIDEN

Op 13 april heeft Leiden er een van rijkswege beschermd stadsgesicht bij gekregen. De Zuidelijke Schil, met Vreewijk, Tuinstad en de Professoren- en Burgemeesterswijk, is een stedelijk uitbreidingsgebied uit de periode 1850 tot 1940. De bebouwing vormt een staalkaart van woningen voor alle lagen van de maatschappij. Vreewijk werd als eerste uitbreiding in één keer ontworpen. Hier staan het voormalige Laboratorium voor Organische Chemie en het Pharmaceutische Laboratorium naar ontwerp van Jacobus van Lokhorst. Ook opvallend is de massieve, vierkante toren van de Sint-Petruskerk van architect Alexander Kropholler. Die verheft zich als oriëntatiepunt boven de Professorenwijk.

Fatsoenlijke arbeiderswoningen in de Gerrit Doustraat in Vreewijk

BOUWEN OP ARCHEOLOGISCHE VINDPLAATSEN

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in mei een overzicht uitgebracht van de mogelijke effecten van bouwen op archeologische vindplaatsen. Hierbij is samengewerkt met Deltares, de TU Delft en de gemeenten Gouda en Vlaarding. Bij de digitale publicatie *De invloed van bouwwerkzaamheden op archeologische vindplaatsen* hoort een schema dat helpt bij het bepalen welke informatie en welk onderzoek nodig zijn om de effecten van bouwen te voorspellen. Zie www.cultureelerfgoed.nl

THEA VAN OOSTEN MET PENSIOEN

Op 30 juni verlaat onderzoeker Thea van Oosten de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Op die dag wordt in het Stedelijk Museum Amsterdam een symposium over plastics gehouden, Van Oostens specialiteit. Thea van Oosten kwam in 1975 werken bij het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, een van de voorgangers van de Rijksdienst. Ze heeft zich gespecialiseerd in infraroodspectroscopie en de veroudering, conservering en restauratie van plastic voorwerpen. Thea van Oosten adviseerde musea in binnen- en buitenland en was een drijvende kracht in het Conservation Committee van ICOM. Ter gelegenheid wordt haar boek *PUR Facts* gepresenteerd.

PERSONELE VERSCHUIVINGEN BIJ DE RIJKSDIENST

- Op 1 maart is Harrie Schuit bij de Rijksdienst begonnen in de functie van specialist preventieve conservering interieurs.
- Drie consultants architectuurhistorie zijn op 4 april van regio veranderd om in alle provincies een vast contact op dit werkveld te kunnen bieden. Mieke van Bers is vanuit Gelderland naar Limburg gegaan, Annemieke Vos van Friesland naar Gelderland en Eva Wijdeveld van West naar Friesland.
- Na 45 jaar gaat veldtechnicus Klaas Greving op 1 juli met pensioen.

Harrie Schuit

GEZICHTEN-REGISTER ONLINE

Nadat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed afgelopen november het Monumentenregister op www.cultureelerfgoed.nl gepubliceerd heeft, deed de dienst dat in juni met de stads- en dorpsgezichten. Van alle, ruim vierhonderd rijksbeschermden gezichten zijn het besluit tot aanwijzing, de toelichting en de begrenzingskaart te raadplegen. In de gezichten zijn gebouwde structuren en karakteristieke ensembles beschermd.

GROENE OPLEIDING NAAR DEN BOSCH

Na een ruim jaar stilte krijgt de unieke opleiding over tuinhistorie onder de nieuwe naam Leergang Groen Ruimtelijk Erfgoed een doorstart aan de hogeschool HAS in Den Bosch. Sinds 2004 werd de eenjarige opleiding gegeven aan de Hogeschool Utrecht. De studenten verwerven door theorie, veldbezoeken en praktijkopdrachten kennis over de instandhouding en het beheer van historische tuinen, parken en landschappen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is betrokken bij de totstandkoming en inhoudelijke vorming van deze opleiding en levert docenten. De leergang start op 6 oktober. Nadere informatie: www.haskennistransfer.nl.

Catharina van Groningen

CATHARINA VAN GRONINGEN MET PENSIOEN

Na 36 jaar bij de Rijksdienst gewerkt te hebben gaat senior specialist tuinen, parken en buitenplaatsen Catharina van Groningen op 1 juli met pensioen. Op 7 juli biedt de dienst haar een afscheidssymposium aan, *Breder dan groen*. 'De laatste jaren heb ik me voornamelijk met historische buitenplaatsen beziggehouden. Ik heb eraan bijgedragen dat de eigenaren goed werden voorgelicht over rijksmonumentale bescherming. Vaak gebeurde dat op de buitenplaats zelf, wandelend met de eigenaar, waarbij we elkaar in korte tijd veel bijbrachten. Die bezoeken waren voor mij heel waardevol', zo zegt Catharina van Groningen. 'Ik wil gestaag blijven werken aan het openen van de ogen van een lezend en luisterend publiek voor de overrompelende rijkdom van ons erfgoed. Alles begint met leren zien!'

MONUMENTENZORG WORDT MODERNER

De modernisering van de monumentenzorg zal op 1 januari 2012 een flinke stap voorwaarts zetten. Na de Tweede Kamer heeft ook de Eerste Kamer er op 31 mei namelijk mee ingestemd om in de *Monumentenwet 1988*, de *Wet algemene bepalingen omgevingsrecht* en het *Besluit ruimtelijke ordening* de moderniseringswijzigingen door te voeren. Per 1 januari kan iets dat minder dan vijftig jaar geleden gebouwd is rijksmonument worden. Ook zal de procedure om een monument te verbouwen eenvoudiger zijn en hoeft niet voor elke verandering van niet-monumentale onderdelen meer toestemming gevraagd te worden. In bestemmingsplannen moet de gemeente voortaan expliciet rekening houden met de cultuurhistorie. Belanghebbenden kunnen niet langer verzoeken om een bouwwerk of terrein als monument aan te wijzen. En per 1 oktober wordt er een subsidieregeling voorzien om monumenten wind- en waterdicht te houden en om studie te verrichten of het haalbaar zal zijn om een monument een nieuwe functie te geven.

AANVULLING

De in het vorige nummer genoemde filminstallatie op Kasteel Amerongen is niet alleen gemaakt door Peter Greenaway, maar ook door Saskia Boddeke.

PRAKTISCH VERBOUWEN?

Eigenaren willen hun monument graag energiezuinig en comfortabel maken. Hoe kan de gemeente vanuit monumentenzorg en milieu integraal adviseren met behoud van de monumentale waarden van het gebouw? Welke bijdrage kunnen projectontwikkelaar, architect, aannemer en adviseur leveren op het gebied van duurzaamheid, energie en klimaat? Op 12 oktober spreken op uitnodiging van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in De Doelen in Rotterdam zestien deskundigen op het symposium *Duurzaam erfgoed*. De sprekers zullen praktische, en vaak verrassend eenvoudige oplossingen aanreiken. Zie voor het programma en aanmelding www.cultureelerfgoed.nl.

Zichtbaar gemaakte warmtewinst door folie

Kanalen als cultureel kapitaal

WAAR KOMEN ZE VANDAAN EN WAAR GAAN ZE NAARTOE?

Kanalen behoren tot de kenmerkendste elementen die ons land structureren. Als lijnen in de ruimte en als leidraden om het verhaal van het landschap te vertellen zijn ze onze aandacht meer dan waard. Op de World Canals Conference die in september in Nederland wordt gehouden, worden de koppen bij elkaar gestoken.

FRITS NIEMEIJER

In de middeleeuwen is de Vliet gegraven als verbinding tussen de Oude Rijn en de Schie, van Leiden naar Delft

Volgend jaar in China, vorig jaar in de Verenigde Staten. En dit jaar is Nederland gastland voor de World Canals Conference. Sinds 1988 houdt de Engelse organisatie Inland Waterways International elk jaar in een ander land een conferentie over historische en nieuwe kanalen.

In september zullen zo'n 250 deelnemers in Groningen hun kennis en ervaring delen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is mede-organisator van deze editie. Op de conferentie zal het er onder andere over gaan hoe historisch waardevolle kanalen aan de eisen van de moderne tijd gekoppeld worden.

Peter Nijhof van de Rijksdienst is gespecialiseerd in industrieel erfgoed en waterbouw: 'Het congres geeft de Rijksdienst de kans dit onderwerp op de agenda te zetten. Steeds meer mensen beseffen dat historische kanalen waardevol kunnen zijn en nog gebruikt kunnen worden.' Historische kanalen spelen in Nederland een grote rol, zoals bij het aan- en afvoeren van water in het watermanagement, en voor de beroeps- en recreatievaart.

Nederland is het dichtst met bevaarbare wateren dooraderde land ter wereld. Sterker: voor de Tweede Wereldoorlog waren hier zelfs bijna twee maal zo veel kilometers te bevaren. Sindsdien zijn er inefficiënte bochten uit rivieren gehaald, maar de grootste oorzaak van de vermindering ligt bij de kanalen. Een deel van de Nederlandse kanalen is gedempt en andere zijn afgesloten of onbevaarbaar gemaakt.

Kanalen liggen overal

Vaarwegen zijn tot de Tweede Wereldoorlog veruit de belangrijkste verkeersaders van ons land geweest. Er waren zelfs plaatsen die over land niet of nauwelijks te bereiken waren. In zogenoemde vaarpolders in Noord-Holland bijvoorbeeld moest alle verkeer over water plaatsvinden. Steden lagen bijna zonder uitzondering aan bevaarbaar water. Maar ook dorpen die niet op de een of andere manier over water bereikbaar waren, bleven in economische ontwikkeling meestal ver achter.

Dit gold voor hoog Nederland, maar in sterkere mate voor het rivierengebied en voor het lage en natte noorden en westen. Daar was het grootste deel van de wateren eigenlijk gegraven om het land te ontwateren. Deze sloten waren er hoogstens in gebruik voor lokaal transport. Hiernaast kwamen vele grotere verbindingen tot stand, die meestal kanalen werden genoemd, maar soms ook wel vaart, gracht of diep.

Veel kanalen zijn verbindingen tussen stelsels van wateren, zoals rivieren en meren. Rivieren kennen onderling verschillende en ook nog eens wisselende peilen. Waar dat nodig was, zijn schutsluizen

gebouwd om peilverschillen te overbruggen en om zo van het ene stelsel van waterwegen in het andere te komen.

Kanalen zijn van alle tijden

Er zijn kanalen aangelegd van enige tientallen of zelfs van meer dan honderd kilometer lengte, zoals de Zuid-Willemsvaart tussen Maastricht en 's-Hertogenbosch. Terwijl er ook kanalen bestaan die amper op de kaart vallen weer te geven. Het Kanaal van St. Andries bij Kerckdriel bijvoorbeeld omvatte vroeger nauwelijks meer dan een schutsluis die de Maas en de Waal met elkaar verbond. Sommige onderdelen van de Zuid-Willemsvaart zijn tegenwoordig rijksmonument, zoals de sluis uit 1826 bij het Bosscherveld in Maastricht, met ophaalbrug uit 1931.

In de eerste eeuw na Christus legden de Romeinen al enkele vaarwegen in ons land aan. Zo zijn uit de historie het Kanaal van Corbulo en de Drususgracht bekend. Over het Kanaal van Corbulo konden zij veilig tussen de Oude Rijn en de Maasmond varen, zonder de gevaarlijke Noordzee op te hoeven. Tussen Leiderdorp en Naaldwijk hebben archeologen meerdere resten van het kanaal aangetroffen.

In de middeleeuwen groeven kolonisten in het westen en noorden van het land duizenden sloten en weteringen om het veen te ontginnen. De grotere daarvan kregen al gauw ook betekenis voor de scheepvaart. Zoals de Gouwe tussen de Oude Rijn bij Alphen aan den Rijn en de Hollandse IJssel in Gouda, en zoals de Vaartse Rijn van Utrecht naar de Lek. Specialist Peter Nijhof: 'Ontginning en infrastructuur gingen hand in hand en daar was altijd water bij betrokken.'

Nederland is het dichtst met bevaarbare wateren dooraderde land ter wereld

De Gouden Eeuw

In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn in de Noordelijke Nederlanden meerdere trekvaarten aangelegd. Tot de bekendste, speciaal voor intensief personenvervoer gegraven trekvaarten behoren die van Leiden naar Haarlem en die van Amsterdam naar Haarlem. Haarlem was erg belangrijk in het netwerk, omdat via die stad de gevaarlijke tocht over de meren in het hart van Holland kon worden vermeden.

De Naarder Trekvaart is in 1641 aangelegd tussen Naarden en de Vecht in Muiden en is nu nog een van de fraaiste. Een deel van het zogenoemde jaagpad, waarover paarden de schuiten voorttrokken, bestaat nog. De Naarder Trekvaart vertegenwoordigt bijzondere culturele waarden, die het verhaal over dit verkeerssysteem kunnen helpen vertellen. Peter Nijhof: 'Een kanaal is zo mooi levendig. Er gebeurt altijd wel iets. En tegelijk vind je er de meest prachtige, verstilte plekken.'

De 19de-eeuwse kanalenmanie

Vanaf de vroege negentiende eeuw nam het aantal kanalen overal ter wereld flink toe. De industriële revolutie – met vraag naar kolen – en ook grootschalige ontginning van veen- en zandgebieden schreeuwde om flexibel en goedkoop massatransport. In ons land kon de binnenvaart hierin vrijwel onbepaald voorzien. Kanalen vereisten bij ons veel minder dure voorzieningen dan in andere landen, waar kapitale stenen constructies zoals aquaducten nodig waren. Bij ons volstonden relatief simpele, soms zelfs geheel in hout uitgevoerde sluisen en bruggen. »

» In Nederland hoeven namelijk minder grote hoogteverschillen overwonnen te worden. Meestal gaat het om ten hoogste enkele meters, gewoonlijk zelfs maar om decimeters. De grootste uitzondering is de Zuid-Willemsvaart, die bij Maastricht tot veertig meter boven NAP reikt. Meerdere kanalen in andere Europese landen overbruggen hoogten tot enkele honderden meters boven zeeniveau. Daar zijn dan vele tientallen sluizen, scheepsliften en aquaducten nodig in één kanaal, wat een veelvoud van de Nederlandse investeringen vergde. Geen wonder dat het spoor in het buitenland al vroeg een grotere concurrent van de kanalen was dan bij ons.

Bij de aanleg van de kanalen in de negentiende eeuw denken we meestal in de eerste plaats aan koning Willem I, de Kanalenkoning. Hoewel zijn grootste productie in het huidige België ligt, kan onder meer het Noordhollandsch Kanaal, van Amsterdam naar Den Helder, geheel op zijn conto geschreven worden. Net als het Kanaal door Voorne en het noordelijke deel van het Apeldoorns Kanaal. Ze zijn alle drie nog in aanzienlijke mate representatief voor de toenmalige kanaalwerken. De sluizen en wachterswoningen zijn nog voor een groot deel bij deze kanalen aanwezig en meerdere ervan zijn als rijksmonument aangewezen. Behalve onder Willem I kwamen ook onder Willem III en Wilhelmina vele kanaalkilometers tot stand, zoals het Noord-Willemskanaal, het Noordzeekanaal, het Merwedekanaal, het Wilhelminakanaal en vooral talloze turfvaarten.

Afsluiten en dempen

De halvering van het aantal kanaalkilometers in de laatste decennia is vooral het gevolg van de opkomst van de vrachtauto. De binnenvaart, die tot de Tweede Wereldoorlog veruit de belangrijkste vervoersprestatie leverde, legde het af tegen de wendbare en flexibele vrachtwagen. En niet te vergeten tegen buizentransport en elektriciteit. Turf verdween rond 1945 definitief van het toneel en twintig jaar later ook de steenkolen. Ze werden vervangen door aardgas, terwijl energie nu ook via hoogspanningsleidingen wordt overgebracht. Voor een aantal bulkgoederen, zoals zand en grind, meststoffen en later containers en auto's, bleven binnenschepen echter van enorme betekenis. Maar dat geldt alleen voor de grotere schepen.

Hierbij zijn we bij de tweede belangrijke oorzaak van het verdwijnen van kanalen. Omdat de laadcapaciteit van binnenvaartuigen reusachtig toenam, werden kleinere vaarwegen grotendeels onrendabel en dus overbodig. Sluiting van een kanaal om te besparen op onderhoud en op het bedienen van sluizen en bruggen kwam dan al snel om de hoek kijken. En er is nog een oorzaak. Het herstructureren van gebieden in de naoorlogse jaren heeft op veel plaatsen tot schaalvergroting en egalisering van het terrein geleid. Ook dat zorgde voor het afsluiten of dempen van kanalen.

Sommige kanalen konden intact blijven om het land af te wateren. Waar oude functies verdwijnen, kan echter ook complete ondergang het gevolg zijn. Een kanaal dat een stad of dorp doorsnijdt kan door demping een nieuw type verkeersslagader worden en zo beide delen met elkaar verbinden in plaats van ze te scheiden. Dempingen zijn van alle tijden. Denk maar eens aan de tientallen stadsgrachten die door de eeuwen zijn verdwenen. Maar tot voor kort hadden zulke grote structurelementen als kanalen – anders dan grachten – schijnbaar het eeuwige leven.

De toekomst van kanalen

Waar voortzetting van het gebruik als vaarweg gegarandeerd is, loopt een kanaal geen gevaar afgesloten of gedempt te worden. Maar dat betekent niet dat de bijbehorende historische sluizen, bruggen, wachterswoningen, jaagpaden en laad- en losvoorzieningen dan ook ongeschonden blijven. Zo zijn bij verbredingen van

kanalen talrijke authentieke bruggen verloren gegaan en zijn vele sluizen opgeruimd om te worden vervangen door grotere. De cultuurhistorische betekenis van een oud kanaal met uitsluitend nieuwe voorzieningen is beperkt.

Peter Nijhof: 'Op tijd inspelen op veranderingen is van belang, bijvoorbeeld als er een historisch kanaal verbreed gaat worden. Wacht je als Rijksdienst in zo'n geval af met adviseren over het behouden van de cultuurhistorische waarden van het kanaal, dan ben je direct weg. Want dan wegen andere belangen oneindig veel zwaarder. Je moet uitdragen dat dat kanaal een drager is van het cultuurlandschap. Inderdaad, het is een vaarweg met bruggen eroverheen, maar vanaf een iets hoger niveau bekeken is het kanaal ook de ruggengraat van het landschap.'

Sommige kanalen bleven in gebruik voor kleinere schepen. Daar zijn originele voorzieningen vaak behouden en nog gewoon in gebruik. Er is echter een risico dat ook bij deze kanalen een noodzaak zal ontstaan tot verruiming van de capaciteit, met als bijna onvermijdelijk gevolg de opoffering van authentieke elementen. Dit geldt voor meerdere kanalen uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw, zoals het Rijn-Schiekanaal van Leiden naar Overschie, uit 1893, met sluiscomplexen, bruggen en gemalen.

Tentoonstelling

Onder de titel *In de vaart: Nieuw gebruik van oude kanalen presenteert het Noordelijk Scheepvaartmuseum in Groningen, in samenwerking met de ANWB en de World Canals Conference, een tentoonstelling over historische kanalen in Nederland. De tentoonstelling geeft een historische schets aan de hand van kaarten en foto's, en is te zien van 18 september tot en met 12 februari 2012. Zie ook www.noordelijkscheepvaartmuseum.nl.*

Recreatievaart

Als een kanaal met bewaard gebleven kenmerkende onderdelen zijn functie verliest, bevriest de betekenis daarvan in feite, zoals bij de sluizen in het Apeldoorns Kanaal. Een historisch kanaal dat bevaarbaar blijft of – als dat niet meer het geval is – opnieuw bevaarbaar gemaakt wordt, kan tegenwoordig belangrijk zijn voor de recreatievaart. Het kanaal kan zo een motor vormen in de ontwikkeling en revitalisering van een regio. Het krijgt dan zijn centrale plaats in het gebied terug en kan voor nieuw elan zorgen. Soms vergt dat aanpassingen. Specialist Peter Nijhof: 'Op een kanaal dat nog wordt gebruikt kun je geen stop zetten. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor gemalen. Je kunt niet zeggen: "Ga maar fijn met die stoommachine door." Technisch en logistiek moet je kunnen meedenken.'

De recreatievaart is pas relatief kort geleden op grote schaal opgekomen. Een deel van de kleinschalige kanalen was toen al gesloten voor de beroepsvaart. Ze zijn daarna nogal eens voorzien van vaste bruggen en dammen of zijn zelfs gedempt. Verbindingen die een belangrijke rol hadden kunnen vervullen waren hierdoor uit de boot

In 1904 wordt er bij Utrecht een tweede schutsluis in het Merwedekanaal aangelegd

Het Noordhollandsch Kanaal doorsnijdt sinds 1824 Noord-Holland van Den Helder tot Amsterdam. Hier bij IJpendam

gevallen, vaak tot ongenoegen van de latere recreatieschippers. In de laatste jaren worden dan ook op verschillende plaatsen initiatieven ontplooid om kanalen of andere vaarwegen weer te openen of zelfs te ontgraven. Voorbeelden zijn de overkluisde wateren van 's-Hertogenbosch, de vaart door Drachten en pogingen het Apeldoorns Kanaal weer bevaarbaar te maken. Het gaat echter steeds om miljoeneninvesteringen die moeilijk zijn terug te verdienen met een duit in de klomp van de brugwachter. Hier komt nog bij dat de pleziervaart een seizoensgebonden inkomensbron is. Opleving van de kleine beroepsvaart als concurrent van de vrachtauto zou voor het rendabel maken van deze heropeningen dan ook een oplossing zijn.

Kanalen kunnen voor nieuw elan zorgen

Beschermde gezichten

De stad Groningen, gastheer van de conferentie, was eeuwenlang de ruimtelijke, politieke, bestuurlijke en economische spin in het web van het noordelijke kanalenstelsel. Hier geldt: zien is geloven. Daarom stellen de organisatoren van de World Canals Conference de beleving van de kanalen centraal door middel van excursies en inhoudelijke bijeenkomsten op locatie. Ook is er na de conferentie een rondreis langs interessante waterstaatkundige werken. De noordelijke waterschappen hebben veel kennis over waterhuishouding en over hergebruik van cultuurhistorische elementen als sluisen, gemalen, oevers en beschoeiingen. Ook van natuur, ecologie en klimaatverandering weten zij veel. Zij kunnen die kennis delen met de internationale deelnemers aan de conferentie. Het noordelijke veenkoloniale kanaal het Kieldiep, dat is aangelegd vanaf 1647, heeft een kaarsrecht beloop en is nog ruim voorzien van historische sluisen en bruggen. Dat geldt ook voor het Grevelingskanaal uit 1780. Deze kenmerken hebben ertoe geleid dat de aanliggende dorpen Kiel-Windeweer en Annerveenschekanaal-Eexterveenschekanaal enige jaren geleden zijn aangewezen als beschermde dorpsgezichten. Het ruimtelijk structurerende element van deze dorpsgezichten wordt gevormd door de beide

kanalen, die elkaar – ter weerszijden van de provinciale grens tussen Groningen en Drenthe – bijna raken.

Schatbewaarders

Pogingen van het Rijk om het Apeldoorns Kanaal integraal tot beschermd gezicht te bestempelen zijn stukgelopen op conflicterende belangen van gemeenten en provincie. Dit kanaal is destijds aangelegd om de oostelijke Veluwe te ontsluiten en de papierindustrie in dit gebied te bevorderen. Een regelrechte plaats van herinnering dus.

Enkele jaren geleden is er wetgeving in werking getreden die provincies de bevoegdheid geeft beschermde landschapsgezichten aan te wijzen. Dat zorgt voor een nieuwe kans om het Apeldoorns Kanaal op cultuurhistorische en landschappelijke gronden planologisch veilig te stellen voor latere generaties. Peter Nijhof: 'De kanalen worden beheerd door professionele organisaties als Rijkswaterstaat, de provincies en veel waterschappen, maar het beleid is verbrokkeld. Bij het Apeldoorns Kanaal zijn acht gemeenten en 1001 belangen betrokken. Dat vraagt om een regionale aanpak of een benadering als stroomgebied, dat onder een waterschap valt. Het is juist dat de provincie drager van dit beleid wordt. Al deze overheden moeten beseffen dat ze samen schatbewaarders van het Apeldoorns Kanaal zijn.'

Mooie inzichten, maar welke kansen maken die in een fors bezuinigende BV Nederland? Peter Nijhof: 'We moeten het beleid om de kanalen te behouden en te herontwikkelen via de politieke kanalen veiligstellen. En dan helpt het dat we op en rond de World Canals Conference binnen- en buitenland laten zien wat we op dit gebied aan cultureel kapitaal hebben.'

Frits Niemeijer is beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, f.niemeijer@cultureelerfgoed.nl.

Met medewerking van Sander Klos.

World Canals Conference, 19 t/m 24 september 2011, Groningen. De voertaal is Engels. Deelname kost € 650 met rondreis langs kanalen of € 450 zonder, of € 150 per dag of € 200 voor alleen de rondreis. Programma en aanmelden via www.worldcanalsconference2011.nl. Meer informatie via projectsecretaris Marika Schmitker, m.schmitker@cultureelerfgoed.nl. Projectleider is JanPieter Janse.

Sinds 1876 kunnen schepen bij IJmuiden het Noordzeekanaal opvaren om de Amsterdamse haven te bereiken

Schenken en legaten vormen een belangrijke verrijking van de kunstcollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Elk jaar ontvangt de dienst kunstobjecten van verzamelaars, kunstenaars en erfgenamen.

Wat beweegt hen? MICHAËLA HANSSSEN

Schenken en legaten aan het Rijk

Gratis kunst

Ruim vierhonderd schenkingen en legaten kreeg het Rijk sinds het begin van de twintigste eeuw.

Klinkende namen zitten ertussen, zoals Theo van Doesburg, Lucebert, Kazimir Malevitsj,

Jan Sluijters, Carel Willink en César Domela Nieuwenhuis. Niet alleen tekeningen en schilderijen zijn zo in de kunstcollectie van het Rijk gekomen. Ook het hele Museum Lambert van Meerten bijvoorbeeld heeft de staat aan een legaat te danken. Dit museum is genoemd naar de Delftse industrieel die zijn huis en zijn collectie van onder andere 3700 tegels naliet aan het Rijk. Ook nagelaten is bijvoorbeeld prachtig VOC-zilver uit de achttiende en vroege negentiende eeuw uit Batavia, een door Karel Appel beschilderde salontafel, tafelservies van Villeroy & Boch, originele nitraatfilms van Bert Haanstra en affiches van Jan Lavies.

Hoe welkom giften ook zijn, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt altijd een zorgvuldige afweging. Bevindt er zich al een vergelijkbaar of beter voorbeeld in de rijkscollectie? Lukt het om de schenking

in bruikleen te geven? Wat is de kwaliteit van de werken en in welke staat van onderhoud verkeren ze? De schenking of het legaat moet een verbetering of aanvulling betekenen voor de collectie. Is dat niet zo, dan krijgt de aanbieder het advies om de kunst te laten veilen of te schenken aan een andere instelling.

Belasting betalen met kunst

Juist die wezenlijke aanvulling die giften kunnen betekenen voor de kwaliteit van het nationale cultuurbezit was de reden om in de jaren negentig van de vorige eeuw gunstige fiscale voorwaarden te scheppen voor schenkers. In 2007 werd de kwijtscheldingsregeling, vastgelegd in de *Successiewet 1956*, nog verder verbeterd. De regeling houdt in dat je erfbelasting betaalt met een kunstvoorwerp in plaats van met geld. Maximaal 120 procent van de getaxeerde waarde van het voorwerp wordt kwijtschelding. Als voorwaarde geldt dat het kunstvoorwerp van nationaal cultuur- of kunsthistorisch belang is en dat er een museum is dat het wil tentoonstellen.

Via de kwijtscheldingsregeling is de samenstelling van de collectie van het Rijk de laatste jaren veranderd. Zo is de verzameling hedendaagse Afrikaanse kunst van galeriehouder Felix Valk ondergebracht in het Afrika Museum in Berg en Dal. De politieke

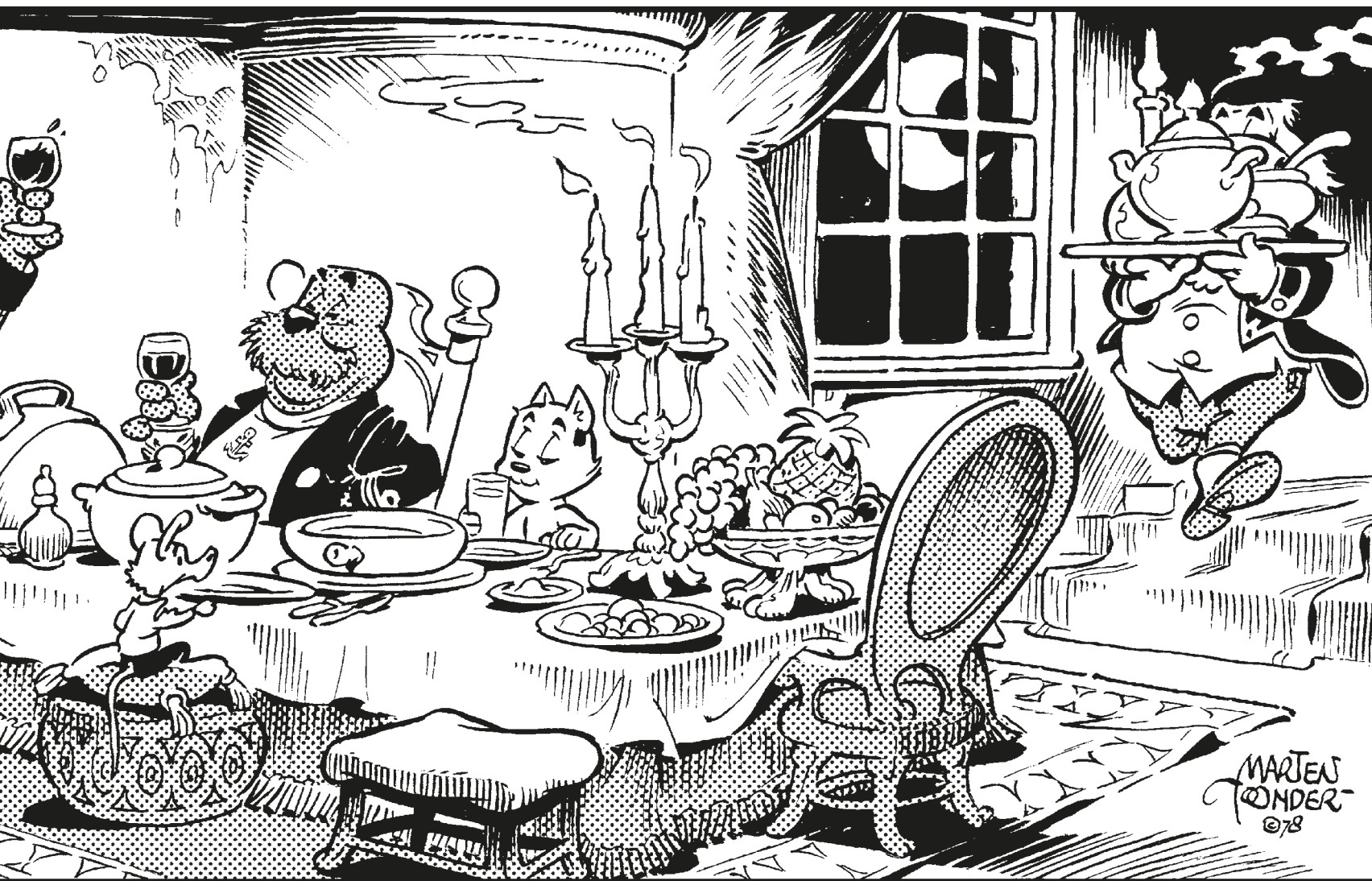

prenten van de tekenaars Opland en Frits Müller zijn te vinden in het Permuseum in Amsterdam en een deel van de veelkleurige collectie van schrijver Boudewijn Büch is terechtgekomen in het Teylers Museum. Ook strips behoren tot de collectie van het Rijk. In 2010 lieten de erven van Marten Toonder het Rijk enkele duizenden originele tekeningen van de strip Tom Poes na. Deze verzameling is nu te zien in het Letterkundig Museum in Den Haag.

Voorwaarde is dat het kunstvoorwerp van nationaal belang is

Adellijke portretten

Een bijzonder deel van de kunstcollectie van het Rijk vormen de tweeduizend portretten, geschilderde stambomen en geslachtswapenborden die via schenkingen zijn binnengekomen. Het Rijk heeft daarmee de grootste verzameling op dat gebied. Adellijke families kregen in de jaren twintig en dertig moeite

Het laatste plaatje van de strip 'Heer Bommel en de geweldige wiswassen' uit 1978. In 2010 lieten de erven van Marten Toonder het Rijk enkele duizenden originele tekeningen van de strip Tom Poes na

Philips van Dijk schilderde in 1724 Cornelis van Schuylenburg met echtgenote en drie kinderen. In 1961 schonk jonkheer F.L. Schuylenburg van Bommene de doek aan het Rijk

om hun verzamelingen te beheren. Daarom bedacht jonkheer mr. Van Beresteyn een regeling die moest voorkomen dat de vaak eeuwenlang opgebouwde familieverzamelingen uiteen zouden vallen. Als de familie de collectie aan het Rijk schonk, hoefde zij geen successiebelasting te betalen. De familie kreeg bovendien nog een aantal generaties lang het bruikleenrecht op de schilderijen. Vanaf 1934 hebben ongeveer 160 families hun portrettencollecties aan het Rijk geschonken.

Als kunstenaars of hun nazaten werk schenken of nalaten, komen er vaak ook voorstudies, dagboeken, schildersmaterialen, documentatiesystemen en brieven mee de collectie in. De Rotterdamse kunstenaar Dolf Henkes liet daarnaast ook een geldbedrag na. Kunstenaar Peter Struycken schonk niet alleen meer dan duizend schetsen, voorstudies en computeruitdraaiën, maar ook de nalatenschap van de geometrisch-abstracte kunstenaar Ad Dekkers. Willem Witsen en Theo van Doesburg vermaakten het Rijk ook hun woning en atelier. Tussen 1900 en 2010 ontving het Rijk 58 donaties van kunstenaars.

Betekenisvol

Waarom kiezen verzamelaars, families, kunstenaars of hun erfgenamen ervoor om aan het Rijk te schenken? Natuurlijk is er de kwijtscheldingsregeling

die een belangrijke financiële impuls betekent. Ook speelt een rol dat met rijkseigendom niet mag worden gehandeld en dat de collectie dus niet op de markt wordt gebracht. Voor de Stichting Lucebert, die in 2006 bijna tweehonderd schilderijen en meer dan tweeduizend etsen en tekeningen van Lucebert aan het Rijk schonk, ging het vooral om de toezegging dat de collectie zo veel mogelijk tentoongesteld zou worden. Ook voor het echtpaar Sanders-ten Holte was dat een belangrijk argument voor hun schenking in 2010 van negentig moderne kunstwerken.

Hoe belangrijk deze overwegingen ook zijn, aan de basis van een schenking ligt altijd de gemeenschappelijke wens te bewaren wat waardevol en dus betekenisvol geacht wordt. Daarmee is een schenking altijd meer dan een simpele overhandiging van voorwerpen. Het is de overdracht van betekenis vanuit het verleden naar de toekomst.

Michaëla Hanssen is hoofd Kunstcollecties bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.hanssen@cultureelerfgoed.nl. Voor dit artikel is dankbaar gebruikgemaakt van de tekst van Fransje Kuyvenhoven voor het boek 'Gekregen! Aanwinsten van de staat 1990-2010', dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in september van dit jaar uitbrengt.

Gemaal de Vier Noorder Koggen wordt tegen het einde van de negentiende eeuw gebouwd om het West-Friese polderland het Ambacht droog te houden. Voor de komst van het stoomgemaal werd dit gebied bemalen door een molengang van maar liefst vijftien molens. De molengang zorgde voor de uitwatering van het Ambacht op de toenmalige Zuiderzee. Een groot nadeel van bemaling via molens was de afhankelijkheid van de wind. Als het windstil was, kon de polder onderlopen. Met de stoommachine kon dit nadeel worden ondervangen.

Overigens is zowel 'ambacht' als 'kog' de aanduiding voor een gebied. West-Friesland was als sinds de middeleeuwen in vier zogenoemde ambachten verdeeld. En elk ambacht weer in vier of vijf koggen. De naam van het gemaal is dus zeer toepasselijk.

Het eerste deel van stoomgemaal de Vier Noorder Koggen werd in 1869 opgetrokken, aan de Oosterdijk bij Medemblik. Het machine- en ketelhuis wordt geflankeerd door twee lagere gebouwen voor de werktuigen om het water op te voeren, schepraderen en vijzels. Verder zijn bij het gemaal een dienstwoning, een smederij en een sluizencomplex aangelegd.

Capaciteitsgebrek

Twee jaar later blijkt de capaciteit van de bemaling niet toereikend te zijn. Het lukte niet om met het gemaal de waterstand op het gewenste peil te krijgen en te houden. Vooral de lager gelegen gebieden in de omgeving hadden hiervan te lijden. Vanuit verschillende hoeken wordt het waterschap dringend verzocht tot versterking van de bemaling over te gaan, door er een tweede stoomgemaal bij te bouwen. Maar het waterschap geeft hier in eerste instantie geen gehoor aan. Dit verandert in het zeer natte jaar 1889. Gemalen in de omgeving moeten bijspringen om te voorkomen dat het Ambacht overstroomt. Dit lukt, maar met moeite. Vandaar dat het waterschap in 1890 alsnog besluit tot vergroting van de capaciteit. Niet door de bouw van een tweede gemaal, maar door uitbreiding van de Vier Noorder Koggen. De uitbreiding wordt pas in 1907 opgeleverd. Dit deel bestaat uit een blok-vormig machinehuis, met daarnaast een lager ketelhuis met schoorsteen. Nu kunnen de bewoners van het Ambacht weer opgelucht ademhalen. De polder is en blijft droog.

Subsidie voor restauratie

De bouwkundige staat van het gemaal is in de loop der jaren sterk achteruitgegaan. Vanaf 1976 wordt het namelijk nauwelijks meer gebruikt. Het is vervangen door een elektrisch gemaal bij Wervershoof. Met behulp van een subsidie uit de *Regeling extra rijkssubsidiering restauratie monumenten 2009* kan de restauratieachterstand nu worden ingelopen.

Om de restauratieachterstand in Nederland weg te werken, stelde het kabinet in 2009 extra subsidie beschikbaar voor 24 restauraties. Met de regeling was een eenmalige financiële injectie van vijftig miljoen euro gemoeid. De 24 monumenten kunnen met dit geld niet allemaal geheel gerestaureerd worden. Een derde ondergaat een deelrestauratie.

De monumenten zijn over heel Nederland verspreid.

Precies twee derde ervan betreft religieuze bouwwerken. De andere acht zijn een brug, een toren, een kasteel, vestingwerken, een school, twee fabriekscomplexen en dus een stoomgemaal. Op dit moment zijn de meeste restauraties in uitvoering. Enkele zijn al afgerond, zoals die van de Pieterskerk in Leiden. Slechts een paar restauraties, waaronder die van het stoomgemaal, starten in de loop van dit jaar. Alle 24 zullen eind 2012 voltooid zijn.

Bouwhistorisch onderzoek

Van het stoomgemaal zal onder andere de houten paalfundering hersteld worden. Dat is hard nodig, omdat die door wisselende waterstanden is aange-tast. Verder worden er werkzaamheden uitgevoerd om het bij ernstige wateroverlast als noodgemaal in te kunnen blijven zetten en om het gebouw geschikt te houden voor gebruik als museum. Er is een subsidie van bijna 2,2 miljoen euro voor verleend. Voor en tijdens de restauratie van het gemaal zal er, net als bij de andere 23 monumenten, bouwhistorisch onderzoek worden uitgevoerd. Het is handig om ook tijdens de restauratie onderzoek te doen, omdat er dan onderdelen van het gebouw in het zicht komen die normaal verborgen liggen achter afwerkklagen, of zich onder water bevinden. Door het onderzoek verwacht de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dat de restauratie van een kwalitatief hoger niveau zal zijn. Bovendien zal het onderzoek bijdragen aan de kennis over de cultuurhistorische waarde van het gemaal.

Themastudies

In de bouwhistorische discipline ontbreekt het nog veel aan de vorming van kennis die het gebouw overstijgt. Daarom kijkt de Rijksdienst ook naar gemeenschappelijke thema's bij de 24 restauraties en naar lacunes in de kennis. Zo spelen bij veel van deze 24 restauraties vragen rond metselwerk en beton een rol. Twee studies zullen de ontwikkeling van jongere baksteen en historisch beton in beeld brengen. Een derde themastudie zal de kennis over schilderingen in kerken uit de eerste helft van de twintigste eeuw aanzienlijk aanvullen.

Een inventarisatie van glas-in-lood uit de laatste twee eeuwen zal de nodige informatie opleveren over de glazenierskunst. Tot slot zal in twee meer beschouwende studies de aandacht uitgaan naar torenbekroningen, naar aanleiding van de restauratie van de Nieuwe Toren in Kampen, en naar de herbesteding van grote fabriekscomplexen.

Om de opgedane ervaringen uit te wisselen zal de Rijksdienst voor de onderzoekers, plannenmakers en opdrachtgevers twee studiedagen houden. De eerste op 16 december van dit jaar en de tweede halverwege 2012. Dit jaar nog verschijnt er met steun van de Rijksdienst een monografie over de Pieterskerk. Bovendien zullen de bijzondere ontdekkingen uit alle 24 onderzoeken samen in een boek terechtkomen.

Een bijzonder museum

In gemaal de Vier Noorder Koggen bevinden zich drie centrifugaalpomp. Deze werktuigen om water op te voeren behoren tot de oudste van Nederland die

nog op locatie en in functie zijn. Naast de rijke architectuur maken de pompen het complex tot een bijzonder geheel. Bovendien staat het prominent aan de voormalige Zuiderzeedijk. Vanwege deze bijzondere kwaliteiten is in het stoomgemaal sinds 1985 het Nederlands Stoommachinemuseum gevestigd. De museumcollectie toont een boeiend overzicht van de historie, ontwikkeling en werking van de stoommachine. Nu deze machines vrijwel overal in ons land zijn vervangen door andere krachtbronnen, is het interessant om in Medemblik te kunnen zien hoe onze voorouders droge voeten hielden. In alle opzichten zal het historische gemaal na afronding van de restauratie weer in volle glorie te bewonderen zijn.

Marije de Heer Kloots-de Korte is consulent architectuurhistorie voor Noord-Holland en Ben Kooij is specialist bouwhistorie, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.de.korte@cultureelerfgoed.nl & b.kooij@cultureelerfgoed.nl. Zie www.stoommachinemuseum.nl voor Het Nederlands Stoommachinemuseum, Oosterdijk 4, 1671 HJ Medemblik.

De bouwkundige staat van het gemaal is sterk achteruitgegaan

50 miljoen voor 24 grote restauraties

1. Sint-Gertrudiskerk, Workum, Friesland, 1480
2. Kerk, Rauwerd, Friesland, 1814
3. Steeltbrug, Aduard, Groningen, 17e eeuw
4. Ambachtsschool, Zwolle, Overijssel, 1934
5. Nieuwe Toren, Kampen, Overijssel, 1664
6. Eusebiuskerk, Arnhem, Gelderland, 1550
7. Heilig Landstichting, Heilig Landstichting, Gelderland, 1915
8. Kasteel de Haar, Haarzuilens, Utrecht, 1912
9. Barbarakerk, Nieuwegein, Utrecht, 1910
10. Sint-Bavokathedraal, Haarlem, Noord-Holland, 1930
11. Stoomgemaal Vier Noorder Koggen, Medemblik, Noord-Holland, 1869
12. Portugees-Israëlietische Synagoge, Amsterdam, Noord-Holland, 1675
13. Remonstrantse Kerk, Rotterdam, Zuid-Holland, 1897
14. Bedevaartskerk, Brielle, Zuid-Holland, 1932
15. Pieterskerk Leiden, Zuid-Holland, 1121-1570
16. Vestingwerken, Hellevoetsluis, Zuid-Holland, 17e eeuw
17. Kerk, Groede, Zeeland, 15e eeuw
18. Sint-Janskathedraal, Den Bosch, Noord-Brabant, 1220-1530
19. Kerk Onze-Lieve-Vrouw, Roosendaal, Noord-Brabant, 1909
20. Sint-Gummaruskerk, Wagenberg, Noord-Brabant, 1904
21. Strijp S, Eindhoven, Noord-Brabant, 1922-1948
22. Sint-Petruskerk, Vught, Noord-Brabant, 1884
23. ECI, Roermond, Limburg, 1880-1910
24. Sint-Lambertuskerk, Maastricht, Limburg, 1916

Het prachtige stoomgemaal aan de voormalige Zuiderzeedijk bij Medemblik wordt gerestoureerd. Dat is hard nodig. Het gemaal is een van de 24 grote rijksmonumenten waar momenteel uitvoerig bouwhistorisch onderzoek naar gedaan wordt onder regie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *MARIJE DE HEER KLOOTS-DE KORTE & BEN KOOIJ*

Bouwhistorisch onderzoek naar het stoomgemaal van Medemblik

DROGE VOETEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

De zeventiende-eeuwse Steentilbrug bij Aduard

In de Vier Noorder Koggen is sinds 1985 het Nederlands Stoommachinemuseum gevestigd

Opnieuw graven naar de resten van klooster Klaarkamp

In het voetspoor van Van Giffen

In de middeleeuwen stond in Friesland een van de eerste bakstenen gebouwen van Nederland. Die van het klooster Klaarkamp. Er resten nu slechts wat sporen van, onder de grond. Dat blijken er meer te zijn dan eerst werd gedacht.

JAN VAN DOESBURG & JOS STÖVER

In elk kind schuilt een fanatieke archeoloog. Deze dames vonden op de open dag in een afvalkuil uit de vroege twintigste eeuw deze prachtige schaal

De arbeiders die in 1939 een terp bij het Friese dorp Rinsumageest afgroeven, hadden behoorlijk last van allerlei stukken muur en fundering. In de middeleeuwen had op deze terp het cisterciënzer klooster Klaarkamp gestaan. De grondwerkers schepten de aarde in kiepwagens op rails en voerden die af naar schuiten in een kanaal. Dat was hier speciaal voor aangelegd.

De graafwerkzaamheden duurden tot 1941 en zouden als een van de laatste commerciële terpaafgravingen de geschiedenisboeken ingaan. De vroegere woonheuvels lagen als nutteloze bulten in het moderne bedijkte land. De vruchtbare aarde van de terpen kon mooi gebruikt worden om akkers in het zanderige Drenthe te verbeteren.

In 1943 maakte de Rijksdienst voor het Nationale Plan een einde aan het afgraven van terpen om het 'landschapsschoon' te beschermen. Gelukkig maar, want er waren in de voorgaande honderd jaar al honderden terpen op de schop gegaan. Meestal zonder ze daarbij archeologisch te onderzoeken.

Afgraven en opgraven

Dat is bij de terp van Klaarkamp uiteindelijk wel gebeurd. Omdat het een oude kloosterplaats was, onderzocht de Groninger archeoloog Albert van Giffen de terp. Uit bewaard gebleven dagverslagen blijkt dat dit niet gemakkelijk ging. Opgravingsmateriaal, zoals kruiwagens, was tijdens de Duitse bezetting moeilijk te krijgen, net als arbeiders. Eerst had de Nederlandse regering alle sterke jongemannen als soldaat gemobiliseerd. Die werden in mei 1940 krijgsgevangen gemaakt door de Duitsers. Anderen doken onder. Ook was het onhandig dat de archeologische opgraving tegelijk met de afgraving van de terp plaatsvond. De opgravers konden het tempo van de afgravers maar moeilijk bijhouden. Zo verdwenen er resten van het klooster zonder dat die werden gedocumenteerd. Daarnaast moest Van Giffen zijn tijd verdelen tussen Klaarkamp en een opgraving in het Groninger Aduard, naar de sporen van een ander cisterciënzer klooster. Van Giffen lijkt de voorkeur te hebben gegeven aan het onderzoek in Aduard, dat dichterbij zijn woonplaats Groningen lag. Hij liet het werk bij Rinsumageest grotendeels over aan zijn assistent Ubbens.

Deze slaagde erin de plattegrond van de hoofdgebouwen van het kloostercomplex vast te leggen. De archeologen vonden ook sporen uit de Romeinse tijd. Albert van Giffen heeft de resultaten van zijn opgraving van Klaarkamp nooit gepubliceerd. Hij had het te druk met ander onderzoek. Pas 36 jaar na de opgraving en vier jaar na de dood van Van Giffen verscheen in 1977 een artikel over de resultaten.

Zwerfsteen

De argeloze passant op de Klaarkampsterweg van Birdaard naar Dokkum zal zich halverwege hooguit afvragen waarom de weg een lichte bocht maakt. Hij zal deze bocht zeker niet in verband brengen met een klooster. De afgravers hebben hun werk zo grondig gedaan dat hier bijna niets herinnert aan de ooit vier meter hoge terp. Alleen wat licht reliëf in het weiland en enkele gebogen sloten zijn nog zichtbare overblijfselen.

Daar rijd je dus zo aan voorbij. En de kans is groot dat je zelfs de zwerfsteen mist die hier ter herinnering aan het klooster neergelegd is. Op de steen staat de tekst 'Terar dum prosim'. Dat is Latijn voor 'Laat me maar ten onder gaan, als ik maar nuttig ben', het devies van de monniken. Eigenlijk is het ongelooflijk dat hier ooit 'tmeeste ende tgrootste van alle cloisteren, wel begraven mit wyden graften' stond. Klaarkamp was ook het oudste cisterciënzer klooster in de noordelijke Nederlanden.

De smalle proefsleuven laten zien dat bij het onderzoek uit 2010 maar een miniem stuk kloosterterrein is opgegraven. Op het zuidelijke deel stonden de kloosterkerk, de bijgebouwen en werkplaatsen. Het noordelijke deel werd vermoedelijk agrarisch gebruikt

Cisterciënzers

Het Monasterium Beatae Mariae de Claro Campo werd rond 1165 in het wijdse Friese kwelderlandschap gesticht vanuit het Franse Clairvaux. Clairvaux betekent 'heldere vallei'. Cisterciënzer abdijen kregen vaak namen die naar de stichtingsplaats verwezen. Zo ook Klaarkamp, 'helder veld', wat toepasselijk was in de uitgestrekte vlakte waarin het klooster werd gesticht. Klaarkamp werd een groot succes. Het klooster verkreeg uitgestrekte bezittingen en huisvestte tientallen monniken en lekenbroeders.

De cisterciënzer orde werd in Frankrijk in 1098 in Cîteaux gesticht. De monniken werden genoemd naar Cistercium, de Latijnse naam voor Cîteaux. De stichting was een antwoord op de voorspoed van de benedictijnen. Die had ertoe geleid dat de door Benedictus van Nursia geschreven kloosterregel niet meer zo nauw werd genomen. De cisterciënzers wilden de regel weer strikt gaan naleven. Eenvoud, armoede, ascese en verplichte lichamelijke arbeid stonden daarbij hoog in het vaandel.

Overigens lieten de monniken de fysieke arbeid over aan de lekenbroeders. Deze werkten niet alleen in het klooster zelf, maar bemanden ook de voorwerken. Dit waren grote agrarische bedrijven buiten het eigenlijke klooster. Klaarkamp had voorwerken bij onder meer Nes, Holwerd, Betterwird, Hartwerd en op Schiermonnikoog. Dat eiland dankt zijn naam nog altijd aan de schiere, oftewel grijze, pijpen van de cisterciënzer lekenbroeders.

Goed werk

In de statuten van de orde was bepaald dat kloosters uitsluitend in afgelegen en onbewoonde gebieden mochten worden gesticht. Vanuit de abdij bracht men vervolgens de woeste gronden in cultuur. Het Friese kleigebied was in de middeleeuwen echter verre van onbewoond. Rond Klaarkamp lag een groot aantal terpdorpen, waarvan sommige al van ver voor onze jaartelling dateren.

De terpen boden de bewoners droge voeten. Het grootste deel van het kweldergebied overstroomde geregeld en kon daarom slechts als weidegrond gebruikt worden. Vandaar dat de cisterciënzers hier toch wel wilden neerstrijken. Zij konden in Friesland vanwege hun ervaring met ontginningen en hun organisatorische capaciteiten goed werk verrichten. De cisterciënzers hebben dijken aangelegd en de overstromingen beteugeld, zodat het land beter gebruikt kon worden.

De monniken bakten van de ruimschoots aanwezige klei bakstenen om Klaarkamp van te bouwen. De techniek importeerden zij waarschijnlijk uit hun vestigingen in Zuid-Frankrijk of Italië. »

De cisterciënzers hebben dijken aangelegd en de overstromingen beteugeld

» Baksteen was een goedkoper alternatief voor het veel duurdere tufsteen en raakte spoedig in veel bredere kring in zwang. Vanaf 1200 werden overal in Friesland en Groningen kerken en versterkte adellijke woningen van baksteen gebouwd.

Klaarkamps einde

De Reformatie betekende het einde voor Klaarkamp. In 1580 vielen de kloostergoederen aan de Staten van Friesland, waarna de abdij werd ontmanteld. Alle bebouwing werd afgebroken en de grachten werden met het puin gedempt. Op de grote, hoge terp werd later een boerderij gebouwd. Deze of haar opvolger werd in 1911 door brand verwoest.

Met het afgraven van de terp lijkt elke herinnering aan klooster Klaarkamp te zijn verdwenen. Maar schijn bedriegt. De Stichting Klooster Claercamp beijvert zich sinds twee jaar om de herinnering aan Klaarkamp levend te houden bij bewoners en bezoekers van de streek. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft het belang van deze plek onderschreven. De dienst heeft de sporen van het klooster in 2009 voorgedragen als archeologisch rijksmonument. Momenteel is de aanwijzingsprocedure in volle gang. De afgelopen jaren zijn er verschillende plannen geopperd om de locatie van het klooster beter zichtbaar en beleefbaar te maken. De stichting, de gemeente Dantumadeel en de provincie Friesland vroegen de Rijksdienst om de randvoorwaarden die de monumentale status stelt aan dat beter zichtbaar maken van de geschiedenis. Om die scherp te krijgen heeft de dienst in september 2010 het Klaarkamp-terrein archeologisch onderzocht.

Nieuw onderzoek

Gebleken is dat de door Albert van Giffen opgetekende sporen van het klooster waarschijnlijk grotendeels verdwenen zijn. Ze zijn door hem of de afgravers opgeruimd. Wat resteert, zijn met bouwpuin opgevulde kuilen en sloten. Dit is een geluk, want deze sporen van vlak na de Reformatie zijn vanuit archeologisch perspectief uitermate waardevol. Ook trof de dienst sporen aan uit de ijertijd, vanaf 800 voor Christus, en uit de Romeinse tijd. Ze laten zien dat de terp al voor de stichting van het klooster een eeuwenlange bewoningsgeschiedenis had.

In het archeologische onderzoek naar kloostercomplexen ging de aandacht tot dusver vooral uit naar de kern van het klooster, de kerk en de gebouwen daar direct omheen. Deze kern vormde het religieuze hart van het complex. Dat is maar een deel van het verhaal, want een klooster was ook een economisch bedrijf. De monniken en lekenbroeders moesten worden gekleed en te

eten krijgen, en het hele complex moest ook worden onderhouden. Van die activiteiten weten we tot dusver eigenlijk niet zo veel. Tijdens het onderzoek naar Klaarkamp is daarover meer duidelijk geworden. In een deel van het terrein buiten de kern van het complex, dat bovendien niet was afgegraven, heeft de Rijksdienst belangrijke archeologische sporen gevonden.

Het gaat om de resten van grachten en sloten, waarin allerlei afval was gegooid. IJzerslakken, bronsdruppels, stukken vensterglas en leren afsnijdels wijzen erop dat er hier werkplaatsen moeten zijn geweest, zoals een smidse, een schoenmakerij en de werkplaats van de glazenier. Aan de andere kant van de Klaarkampsterweg bevinden zich sporen van een groot bakstenen gebouw. Dit gedeelte van het complex werd waarschijnlijk gebruikt voor de aanvoer, verwerking, opslag en afvoer van agrarische producten en om vee te stallen. Samen met het terrein waar zich de werkplaatsen bevonden, vormde dit deel de economische motor van het klooster.

Geheel beschermd

De resultaten van het archeologische onderzoek rechtvaardigen dat er een groter terrein rijksmonument gaat worden dan nu voorgedragen is. Door het terrein ten noorden van de Klaarkampsterweg toe te voegen zal het gehele kloostercomplex beschermd worden. Ook is duidelijk geworden dat er bij een toekomstige inrichting van het terrein niet alleen rekening moet worden gehouden met de resten van het klooster, maar ook met de nog oudere bewoningssporen daaronder.

De Rijksdienst werkt nu hard aan de uitwerking van de onderzoeksresultaten. Handig daarbij is dat een student van de Universiteit Groningen de opgravingsgegevens van Van Giffen digitaal gaat ontsluiten, herinterpreteren en verbinden met de resultaten van het onderzoek uit 2010.

Mooi is dat het onderzoek heeft bijgedragen aan het vergroten van de belangstelling voor deze bijzondere plek. Op een open dag kwamen honderden bezoekers, waaronder enkele schoolklassen, en journalisten van radio, tv en kranten. Ook de presentatie van de eerste onderzoeksgegevens enkele weken later in Rinsumageest was druk bezocht. De geschiedenis van de Klaarkamper cisterciënzers leeft duidelijk nog.

Jan van Doesburg is senior onderzoeker middeleeuwen en vroegmoderne tijd & Jos Stöver is consulent archeologie voor Friesland, Groningen en Drenthe, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl & j.stover@cultureelerfgoed.nl.

.....
**De resultaten
 rechtvaardigen dat er
 een groter
 terrein rijks-
 monument
 gaat worden**

Deze zware houten balken werden bij het onderzoek aangetroffen

Op een open dag kwamen honderden bezoekers naar de opgraving van de resten van klooster Klaarkamp

Het Brandschadewiel helpt

Brand!

Brand in het Schutterijmuseum in Steyl

FOTO HEINZ HELF

BRAND IS EEN VAN DE GROOTSTE RISICO'S VOOR HET CULTURELE ERFGOED. HET NIEUWE BRANDSCHADEWIEL IS EEN HULPMIDDEL, MET INSTRUCTIES VOOR ZOWEL PREVENTIE ALS ACTIES NA EEN BRAND. WAT REDDEN WE HET EERST? WELKE SCHADE KAN ROET AANRICHTEN? WAT DOET BLUSWATER MET HET ERFGOED?

HANNA PENNOCK

De gevolgen van een brand zijn enorm. En niet alleen door het allesvernietigende vuur. Bluswater veroorzaakt in een gebouw nog jaren schimmels. En roet tast door zijn chemische samenstelling het oppervlak van voorwerpen aan. Beheerders van erfgoed moeten zich hiervan bewust zijn. Weten zij wat ze van de brandweer mogen verwachten? Daarom presenteerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dit voorjaar het Brandschadewiel. Het Landelijk Contact van Museumconsulenten en de Rijksdienst hebben deze handleiding ontwikkeld op basis van gesprekken met specialisten. Het Brandschadewiel is een vervolg op het Waterschadewiel, dat het Instituut Collectie Nederland in 1999 uitbracht. In kort bestek geeft het Brandschadewiel instructies als erfgoed getroffen is door brand, roet en bluswater.

Uitzakkend bluswater

Zo had de brand in 2008 in het Schutterijmuseum in het Limburgse Steyl grote gevolgen voor het Missiemuseum in hetzelfde rijksmonumentale complex. Vanuit het Missiemuseum werd de brand geblust en werden de omliggende panden natgehouden. Twee jaar later groeiden er in de kelder van het Missiemuseum nog steeds schimmels door uitzakkend bluswater.

Sinds oktober 2010 is de *Wet veiligheidsregio's* van kracht. Deze wet verplicht de 25 regio's van Nederland tot het opstellen van een regionaal risicoprofiel en een crisisplan. In een proef van de veiligheidsregio Utrecht adviseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel over de plaats van het culturele erfgoed in het risicoprofiel. Bij goede preventie kan een instelling zelfredzaam zijn. Een museum zou bij brand al een deel van de collectie in veiligheid kunnen brengen. Instellingen hebben hun eigen verantwoordelijkheid. Zij moeten zelf preventieve maatregelen treffen, een calamiteitenplan en prioriteitenlijst opstellen en contact leggen met de brandweer.

Effectieve preventie

In 2010 waren er 36 geregistreerde branden in monumenten. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert en analyseert de Database Incidenten Cultureel Erfgoed. Registratie van incidenten over de jaren genereert kennis over oorzaken, schade en effectieve preventie. Deze kennis is onontbeerlijk voor verdere professionalisering van het beheer van het erfgoed.

De samenwerking met de veiligheidsregio, de publicatie van het Brandschadewiel en de *database* zijn middelen om het bewustzijn omtrent risico's te vergroten. Ze bevorderen de samenwerking tussen brandweer en erfgoedbeheerders en leiden tot betere preventie.

Hanna Pennock is coördinator van het Kenniscentrum Veiligheid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.pennock@cultureelerfgoed.nl.

Het Brandschadewiel is te verkrijgen bij de Stichting Gelders Erfgoed, www.gelderserfgoed.nl/producten.php. Zie www.erfgoedincidenten.nl voor de Database Incidenten Cultureel Erfgoed.

Het Brandschadewiel

Groninger watertoren wordt concertzaal

CULTUUR

Het dak van de watertoren is een prachtige bekroning voor concerten

De watertoren aan de Noorderbinnensingel in Groningen gaat tot auditorium verbouwd worden

Watertorens voor de drinkwatervoorziening raken overbodig. De druk die voor leidingwater noodzakelijk is, wordt sinds pakweg 1980 door moderne technieken veroorzaakt, zoals elektrische pompen. En niet meer door een grote hoeveelheid water boven in een toren. Aanvankelijk leidde deze technische ontwikkeling tot de sloop van flink wat watertorens. Maar dankzij de activiteiten van onder andere de Nederlandse Watertoren Stichting kwam er langzaam maar zeker een proces van bewustwording op gang. De waardering voor deze bijzondere categorie industrieel erfgoed groeide en afbraak was niet langer vanzelfsprekend. Behoud en hergebruik van watertorens kwamen veel meer in beeld. De bouw van watertorens voor drinkwater komt in ons land vanaf het midden van de negentiende eeuw goed op gang. Dit hangt nauw samen met nieuwe inzichten op het terrein van de gezondheidszorg. De Britse arts John Snow stelde in 1849 een verband vast tussen cholera en het drinken van verontreinigd water. Er was toen nog geen waterleidingnet. Men dronk water uit grachten en sloten. Dat was niet gezond, want er werd van alles in geloosd. Vaak werden mensen ziek na het drinken van dat vervuilde water. Zo ernstig zelfs, dat er epidemieën ontstonden.

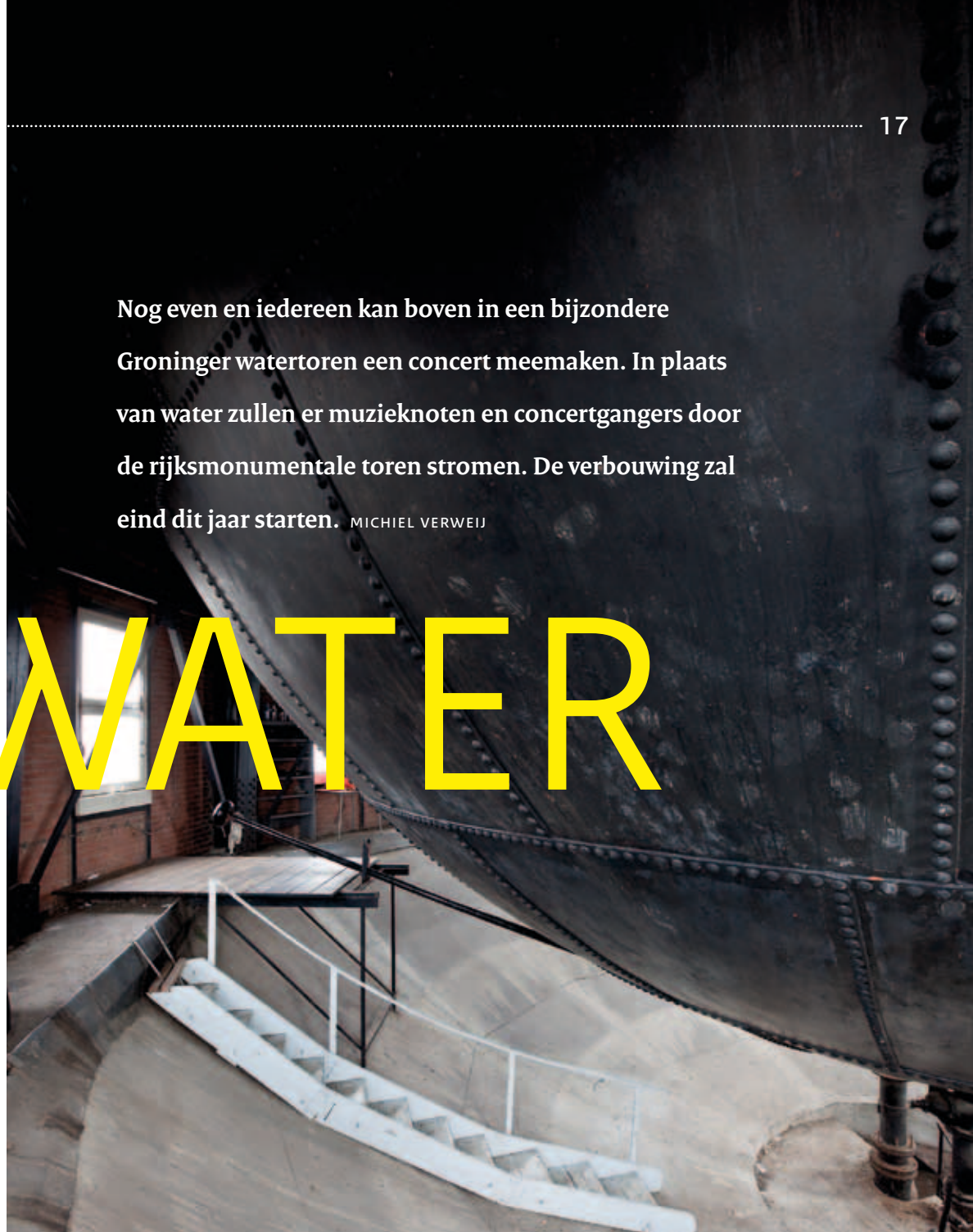
De cholera-epidemie van 1866 in Amsterdam maakte 21.000 dodelijke slachtoffers.

De watertoren is een symbool van beschaving

Nieuwe functie

De overheid keek niet toe, maar trof maatregelen en stimuleerde de aanleg van een waterleidingnet en de bouw van watertorens. Eerst waren de steden aan de beurt; later volgde het platteland. De cholera werd stap voor stap teruggedrongen en verdween uiteindelijk. Watertorens zijn niet alleen nuttige, stoere torens met een markant silhouet. De watertoren is een symbool van beschaving, van verbeterde gezondheidszorg en van welzijn. Schoon en stromend leidingwater betekent een stap voorwaarts in de ontwikkeling van een samenleving. Daar kunnen wij trots op zijn.

Er zijn momenteel 120 watertorens als rijksmonument beschermd. Een deel vervult de oorspronke-

Het waterreservoir met daaronder de lezolder

Nog even en iedereen kan boven in een bijzondere Groninger watertoren een concert meemaken. In plaats van water zullen er muziknoten en concertgangers door de rijksmonumentale toren stromen. De verbouwing zal eind dit jaar starten. MICHEL VERWEIJ

ALS WATER

lijke functie, andere torens zijn buiten bedrijf gesteld en er zijn watertorens met een nieuwe functie. De ervaring leert dat herbestemming een goede vorm van behoud is. Een bijzonder voorbeeld doet zich in Groningen voor.

Grootschalige restauratie

Aan het Noorderplantsoen, een voormalige stadstrand, bouwde architect Carl Francke uit Bremen in 1908 een watertoren. In 1977 werd het gebouw buiten bedrijf gesteld. Sindsdien stelt de gemeente veel in het werk om de watertoren van een nieuwe, duurzame bestemming te voorzien. Volgens een plan van architect Luc Veeger zal het monument omgebouwd worden tot concert- en gehoorzaal. Eerder dit jaar kende staatssecretaris Halbe Zijlstra ruim een miljoen euro toe voor deze grootschalige restauratie en herbestemming.

Niet op de begane grond, maar in het waterreservoir op 25 meter hoogte zal het publiek over een jaar van uitvoeringen kunnen genieten. Maar eerst wordt er een niet-monumentaal pompgebouwtje aan de voet van de watertoren gesloopt. Er wordt een spiltrap naast de schacht geplaatst. En er wordt een panoramalift tussen het maaiveld en het waterreservoir gebouwd.

Enorme eierdop

Als bijzondere attentie voegt de architect daar een hoge peilstok aan toe, om de oorspronkelijke functie van het gebouw te benadrukken. De nieuwe elementen zullen licht en doorzichtig worden uitgevoerd. Zo blijft het silhouet van de watertoren goeddeels behouden en wordt de nieuwe functie niet miskend. Het waterreservoir met een inhoud van duizend kubieke meter heeft de vorm van een enorm grote eierdop en bestaat uit aan elkaar geklonken staalplaten. De kop van een klinknagel is ongeveer zo groot als een muntstuk van twee euro. In de stalen wand komen uitsparingen, die toegang tot twee boven elkaar geplaatste zalen zullen bieden. De uitsnedes van de stalen wand verdwijnen niet naar de schroothoop, maar blijven dienstdoen. Zij worden als vliegtuigdeuren behandeld en vormen in gesloten toestand één geheel met het waterreservoir. De vorm van het watervat blijft daarmee zoals hij is. De open, stalen draagconstructie van de watertoren wijzigt niet. Dat is belangrijk, want ons land telt slechts twee exemplaren van een watertoren met zo'n constructie.

Alles vloeit

De Groninger toren is weliswaar aan de waterhuishouding onttrokken, maar dat betekent niet dat het

monument droogstaat. Alles vloeit, zeiden de oude Grieken al, en in Groningen is het niet anders. De watertoren zal naar verwachting stromen bezoekers trekken en die stuwen zich allemaal naar boven toe, voor lezingen, concerten en andere bijeenkomsten. Gelaafd aan cultuur en kunst keren zij na afloop naar huis terug. En wie nog een afzakkertje wenst, kan ook in de watertoren aanleggen. Het plan van Luc Veeger voorziet namelijk in een klein proeflokaal op het hoogste niveau, met een panorama over de gehele stad Groningen.

De programmering van de culturele activiteiten is nog niet rond. Eerst moet er nog een hoop werk worden verzet, maar daarna komt ongetwijfeld de tijd om na te denken over de première. Misschien wordt het Water Music van Georg Friedrich Händel of Moldau van Bedřich Smetana. Hoe dan ook, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is bijzonder ingenomen met iedere voorstelling die het maatschappelijke karakter en de artistieke vitaliteit van dit bijzondere monument ondersteunt.

Michiel Verweij is consulent architectuurhistorie voor Groningen en Drenthe bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, m.verweij@cultureelerfgoed.nl.

BINNEN

Kennis delen vraagt om ontmoeting. Om die reden organiseert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed symposia en platforms. Zo biedt de dienst verschillende keren per jaar het Bouwhistorisch Platform aan, het Kleurhistorisch Platform, het Platform Groen Erfgoed en het Platform Agrarisch Erfgoed. Daar komt een nieuwe serie bijeenkomsten bij: het Platform Historisch Interieur. Dit platform wordt de eerste maal op 18 november van dit jaar gehouden. Erfgoedzorgers zullen dan op het gebied van historische interieurs kennis uitwisselen. In 2013 zal ook het grote instandhoudingssymposium van de Rijksdienst over interieurs gaan.

Historische interieurs zijn vaak zeer kwetsbaar, zoals dat van Kasteel Loenersloot, in de provincie Utrecht. Het kasteel wordt binnenkort met € 1.442.018 subsidie van het Rijk gerestaureerd en daarna waarschijnlijk voor publiek opengesteld. Het ontvangen van groepen bezoekers zal veel consequenties hebben voor zowel de roerende als de onroerende elementen van het interieur. De beheerder van Kasteel Loenersloot heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om deskundig advies gevraagd hoe om te gaan met het interieur tijdens de restauratie en de openstelling.

HARRIE SCHUIT, *specialist preventieve conservering interieurs*, h.schuit@cultureelerfgoed.nl.

Het landschap verandert voortdurend. Vooral het Nederlandse landschap is hier kampioen in. Bos wordt akker, akker wordt fabrieksterrein, fabrieksterrein wordt woonwijk. Die verandering vastleggen in foto's geeft meer inzicht. HENK BAAS, NILS VAN BEEK & EDWIN RAAP

Landschap is verandering. Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw waardeert het Rijk de veranderingen die optreden in het landschap. Opvallend is dat er hierbij nooit systematisch gebruik is gemaakt van foto's. Alle kenmerken van een landschap kunnen in dezelfde periode veranderen: de natuur, de beplanting, de gebouwen. Om al die wijzigingen bij te houden is het eenvoudig om gebruik te maken van foto's die het totaalbeeld laten zien. Hierbij is het wel van belang dat er een collectie bestaat die als basis kan dienen voor het wegen van de verandering. Die verzameling foto's moet een fotografische afspiegeling zijn van de toestand van het landschap op een bepaald moment.

Historische beeldcollectie

Zo'n verzameling bestaat. De Academie van Bouwkunst in Amsterdam heeft die laten aanleggen door landschapsarchitect en fotograaf Hubert de Boer. De achthonderd foto's zijn gemaakt in 1975 en 1976 en geven het meest uitgebreide en complete beeld van het Nederlandse landschap van 35 jaar geleden. Wellicht is het de enige historische beeldcollectie die zich uitgesproken richt op het buitengebied. Een nadeel is dat de bijbehorende kaarten met plaatsaanduidingen verloren zijn gegaan. Hierdoor wordt het vinden van de originele camerastandpunten een tijdrovende bezigheid. Desondanks nemen de organisatie Landschapsbeheer Nederland en de Stichting Kunst en Openbare Ruimte deze collectie als uitgangspunt om de huidige situatie fotografisch vast te leggen. Zo kan het waarden van het landschap behoorlijk aan kwaliteit winnen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert de collectie en zal in een later stadium betrokken worden in het duiden van de veranderingen op de achthonderd locaties.

Prachtige opnames

De initiatiefnemers hebben zich laten inspireren door twee thematische voorbeelden uit Nederland. Tussen 1997 en 2007 heeft Siebe Swart de enorme veranderingen door de aanleg van bijvoorbeeld de Hogesnelheidslijn Zuid en de Betuwelijn vastgelegd. Met deze landschapsfoto's, met als overkoepelende titel *Panorama Nederland*, is de collectie van de Rijksdienst vorig jaar uitgebreid. Maar Swart had geen dwarsdoorsnede van het landschap gefotografeerd. Hij

Landschap opnieuw fotograferen

Wat is er hier

Een schotbalksluis in de Hoekvaart bij Wieringerwerf in Noord-Holland, in 1975

legde plekken vast waarvan op voorhand bekend was dat er grote veranderingen gingen plaatsvinden. Kunstenaar Piet Hein Stulemeijer heeft in die jaren iets soortgelijks gedaan. Bij de uitbreidingswijk Haagse Beemden even buiten Breda, heeft hij vanaf 1977 prachtige opnames gemaakt van de transformatie van het landschap daar.

Zo kan het waarden van het landschap behoorlijk aan kwaliteit winnen

Subliem document

Het buitenland kent voorbeelden met de omvang die Nederland nu aanpakt met de foto's van De Boer. Het mooiste voorbeeld is het Vlaamse Recollecting Landscapes. Op basis van foto's uit 1904 zijn in 1980 en 2004 dezelfde plaatsen opnieuw gefotografeerd. De foto's vormen een subliem document voor de verandering van het Belgische landschap.

Een ander mooi voorbeeld is Skog+Landskap in Noorwegen, waar de veranderingen vooral het gevolg zijn van de 'verbossing' van het landschap. Iets vergelijkbaars is ook in Finland uitgevoerd onder de naam Visual Monitoring of Finnish

Landscapes. En in de Verenigde Staten is de fotograaf Mark Klett al dertig jaar actief met het herfotograferen van het westen van de VS.

Focus op Landschap

Hubert de Boer heeft in 1975 de meeste foto's in Noord-Holland genomen. Daarom beginnen Landschapsbeheer Nederland en Stichting Kunst en Openbare Ruimte daar met opnieuw fotograferen, onder de naam Focus op Landschap. De provincie Noord-Holland draagt financieel bij aan deze proef. De fotograaf heeft in zijn geheugen geput om de positie van elke foto min of meer vast te leggen. Het is bijvoorbeeld bekend dat de foto is gemaakt in de Wieringermeer, maar niet precies waar.

Daarom zijn bewoners, vrijwilligers en geïnteresseerden opgeroepen om op zoek te gaan naar de exacte locaties. Als zij een van de plaatsen naderen, verschijnt de bijbehorende foto van De Boer op het scherm van hun mobiele telefoon. Zodra zij de exacte plek hebben gevonden, kunnen ze de coördinaten aan de foto te koppelen. Aan de hand daarvan kan een professionele fotograaf de veranderingen van het Nederlandse landschap na 35 jaar vast gaan leggen.

Henk Baas is hoofd Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Nils van Beek is curator bij Stichting Kunst en Openbare Ruimte en Edwin Raap is stafmedewerker bij Landschapsbeheer Nederland, h.baas@cultureelerfgoed.nl, nvb@skor.nl & e.raap@landschapsbeheer.nl. Zie ook www.landschapsbeheer.nl, www.skor.nl, www.recollectinglandscapes.be, www.tilbakeblikk.no, kauppa.vyl.fi en www.thirdview.org.

r veranderd?

Potentieel werelderfgoed

Elf Nederlandse gebouwen en gebieden zijn aangemerkt als werelderfgoederen in spe. Staatssecretaris Zijlstra heeft dit op 4 april meegedeeld aan de Tweede Kamer. Nog dit jaar zal de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met de betrokken overheden en beheerders beginnen met een onderzoek naar de Plantages van West-Curaçao, de Van Nellefabriek in Rotterdam en het Teylers Museum in Haarlem. In een later stadium worden de andere potentiële werelderfgoederen onderzocht: het Bonaire Marine Park, het Eise Eisinga Planetarium, de Koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, de Limes, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Noordoostpolder, Saba en sanatorium Zonnestraal. Het onderzoek is een voorbereiding om deze gebouwen en gebieden de komende vijftien jaar te nomineren als werelderfgoed. Criteria zijn de uitzonderlijkheid ervan, de draagkracht en het draagvlak voor de instandhouding. Dit kan betekenen dat niet alle kanshebbers ook daadwerkelijk worden voorgedragen. Het Werelderfgoedcomité in Parijs besluit jaarlijks over het toekennen van de status van werelderfgoed. Tot nu toe zijn negen locaties uit Nederland en Curaçao werelderfgoed. Als laatste zijn het natuurgebied de Waddenzee en de Amsterdamse grachtengordel erkend.

Het Teylers Museum in Haarlem, uit 1784, is het oudste openbare museum van Nederland

FOTO CARLA COELHO

De cursisten bestuderen de collectie van het Stedelijk Archief van Olinda

Tropische cursus binnenklimaat

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed organiseerde eind maart in de Braziliaanse stad Olinda de internationale cursus *Managing indoor climate risks*. Er namen 21 erfgoedzorgers aan deel uit Brazilië, Ghana, India, Indonesië, Nederland, Sri Lanka, Suriname en Zuid-Afrika. De Nederlandse overheid ondersteunt deze landen bij het in stand houden van Nederlandse overblijfselen van vroegere cultuuruitwisseling. De cursusdocenten waren Rijksdienst-onderzoekers en erfgoed specialisten uit Brazilië.

De theorie brachten de cursisten in de praktijk in het Stedelijk Archief, *Arquivo Municipal Olinda*, en een historisch museum, *Museu Regional de Olinda*. Na een waardestelling van het gebouw en de collectie keken ze naar de risico's van het binnenklimaat en de noodzaak en mogelijkheden om die te beheersen. Dit resulteerde in een advies, dat aan het eind van de cursusweek aan beide instellingen werd gepresenteerd.

Het vergelijken van aan het binnenklimaat gerelateerde problemen in tropische landen, inzichten en mogelijke oplossingen geeft houvast en werkt door in het netwerk dat de deelnemers terug in eigen land gaan opzetten.

Parken met een eigen stem

In 1927 verruilde Christiaan Pieter Broerse zijn betrekking als tuinbaas op een buitenplaats voor een post bij de gemeente Nieuwer-Amstel, nu Amstelveen. De agrarische gemeente ten zuidoosten van Amsterdam hoopte door het creëren van een groene woonomgeving forenzen te trekken.

Een van de parken die Broerse aanlegde, was De Braak, in 1939. Daarbij koos hij niet voor de gebruikelijke, vaak exotische siergewassen, die op de natte veengrond slecht zouden gedijen. In plaats daarvan bewerkte hij het terrein rond een oude veenplas zo dat er een compositie met inheemse bomen, heesters en kruiden ontstond. Verderop veranderde Broerse in 1940 een drassig weiland in een intiem wandelpark met reliëf, eveneens met inheemse beplanting: het J.P. Thijssepark. Beide heemparken zijn op 29 mei rijksmonument geworden. De ontwerper vond de oplossing in gesublimeerde natuur: 'Waarom zouden we onze kruiden, die we in de bossen, velden en duinen alleen maar in onze vakantie kunnen zien, niet gebruiken om parken te planten, met eigen karakter, met een eigen stem, die door ieder te verstaan is?' Broerse ontwierp met de seizoenen, met bast, blad en bloem. Schoonheid en harmonie zijn het resultaat.

Het J.P. Thijssepark

De grafheuvels op de Boshoverheide

Prehistorisch overzicht

Er is nu een compleet overzicht van de 375 grafheuvels op het grootste urnenveld van Nederland, de Boshoverheide. De informatie komt van 'vergeten opgravingen'. Zo kan er nog beter voor de heuvels gezorgd worden.

LIESBETH THEUNISSEN & MIEKE HISSEL

De Boshoverheide is een bijzonder gebied. Er stuift stuifzand, er groeien zeldzame korstmossen en ooit lagen er meer dan duizend grafheuvels. De heide ligt in Limburg, op de grens met Noord-Brabant, bijna in België, vlak bij Weert. Op kaart en luchtfoto lijkt de Boshoverheide ingeklemd tussen een recreatiepark en industrieterreinen, maar toch ademt het gebied een mystieke sfeer uit lang vervlogen tijden. Tussen 1000 en 500 voor Christus begroeven prehistorische boeren hun doden onder heuvels van plaggen. In vijf eeuwen groeide het grafveld hier uit tot een uitgestrekt landschap vol grafheuvels. Het trok in de negentiende eeuw de belangstelling van oudheidkundigen en andere urnendelvers. Vandaag de dag zijn de uitgestrekte stuifzanden met grove dennen en grafheuvels een geliefd gebied voor wandelaars en fietsers.

De grafheuvels op de Boshoverheide

Blotgestoven

Sinds eind vorig jaar wordt er onderzoek gedaan naar de grafheuvels van de Boshoverheide, het grootste urnenveld van Nederland. Dit in het kader van het zogeheten Odyssee-programma van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, waarin 32 'vergeten opgravingen' alsnog worden uitgewerkt. Het onderzoek naar de Boshoverheide is een samenwerkingsverband van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met de Universiteit van Amsterdam en het archeologische bedrijf Malta Ink.

De onderzoeksgeschiedenis naar het urnenveld start in 1968, met de eerste opgraving. In dat jaar stoven op het militaire oefenterrein dat de Boshoverheide toen nog was kringgreppels, scherven en crematieresten bloot. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, reageerde snel. De sporen werden onderzocht, het gebied werd wettelijk beschermd en de militairen verplaatsten hun oefeningen naar het noordwesten. Tussen 1983 en 1994 kregen archeologiestudenten van de Universiteit van Amsterdam er hun eerste graaflessen en ruim 140 heuvels werden gerestaureerd. Niet alleen zijn tijdens de veldcursussen voor de studenten nog vele monumenten en bijzettingen onderzocht, ook is een veelheid aan onderzoeksmethoden toegepast. Zo zijn heuvels gedetecteerd door middel van intensieve waterpasmetingen, weerstandmetingen en luchtfotografie. De afgelopen jaren is er dan ook veel informatie verzameld, en zijn er artikelen en scripties geschreven, maar tot een compleet overzicht kwam het nooit. Tot nu.

Praktische adviezen

Na zeven maanden heeft Malta Ink, samen met de Rijksdienst, de eerste versie van een overzicht van de grafheuvels klaar. Ruim 375 heuvels staan nu in een geografisch informatiesysteem vermeld. De daaraan gekoppelde gegevensbank is gevuld met gegevens over de heuvels en bijbehorende bijzettingen. Naast de kenmerken van de graven brengen we met deze gegevensbank ook de onderzoekspotentie van groepen materialen in kaart. Eenmaal definitief – komend najaar – zal het digitale overzicht ook gebruikt worden als basis voor een erfgoedkaart op maat. Met concrete, praktische adviezen kan terreinbeheerder Defensie nog beter zorg dragen voor het grafveld. Ook de mogelijkheden voor een grafheuvel-layar met informatie voor mobiele telefoons worden verkend. Zo komt in het stuifzandlandschap van nu het grafritueel van toen tot leven.

Liesbeth Theunissen is senior onderzoeker pleistoceen late prehistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.theunissen@cultureelerfgoed.nl en Mieke Hissel is uitvoerder bij Malta Ink, info@malta-ink.nl.

De Autonome Industriële Kolonie Koezbass neemt een unieke plaats in de geschiedenis van de destijds jonge Sovjet-Unie in vanwege haar internationale pionierskarakter. Deze AIK is gesticht door de Nederlandse ingenieur Sebald Rutgers en de Amerikaanse vakbondsleider Herbert Calvert. Zij kregen in 1921 toestemming van Lenin voor een experimentele bedrijfsopzet om steenkool te delven en de bouw van een complete mijnwerkerskolonie in Kemerovo. Hiervoor ontwierp de Nederlandse architect Han van Loghem in 1926 en 1927 grotendeels de bebouwing. In het gebied van Krasnaya Gorka, Rode Heuvel, is zijn erfenis goed terug te vinden. Door sluiting van de mijnen en nieuwe stedelijke ontwikkelingen is dit stadsdeel echter geïsoleerd geraakt. Voor revitalisering van de historische kern van Kemerovo is een samenhangende visie nodig op behoud en ontwikkeling van stad, wijk en erfgoed. De woningen, het badhuis en de school van Van Loghem moeten dringend hersteld worden en deels een andere functie krijgen.

Voor advies over dit Russisch-Nederlandse erfgoed heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed drie missies uitgevoerd in samenwerking met de Nederlandse ambassade in Moskou. In april heeft de dienst de derde missie gecombineerd met een zogenoemde *masterstudio* van de Technische Universiteit Delft. De studenten presenteerden in Siberië hun eigen varianten voor een toekomstperspectief. Deze vielen in goede aarde.

Kopikuz

Kemerovo is de bakermat van de Siberische steenkoolindustrie. De stad is ontstaan bij de samenvloeiing van twee rivieren, waarvan de Tom de belangrijkste is. Op de hoge oever, de Rode Heuvel, werd al in de tsaristische tijd de eerste steenkool gevonden. De stichting van de AIK volgde op een kortstondige exploitatie tussen 1912 en 1917 van de Frans-Belgische onderneming Kopikuz, die in Kemerovo de eerste industrialisatie op gang had gebracht. Hiervan resteren op de hoge oever, aan weerszijden van de Duivelsvallei, de eerste twee stenen gebouwen van de nederzetting: een directeurswoning en een kantoor. Tijdens zijn leiderschap woonde Sebald Rutgers met zijn gezin en andere kolonisten in deze directeursvilla. Tegenwoordig is het gebouw in gebruik als museum, en ook als trouw- en feestlocatie. Een plaquette aan de gevel herinnert aan Rutgers en ook is er een straat naar hem vernoemd. In het museum is een permanente tentoonstelling ingericht over de geschiedenis van de kolonie.

Economische bouwmethoden

De eerste mijnwerkers in Krasnaya Gorka woonden in keten en holen. Van Loghem wilde een betere huisvesting realiseren. Hierbij volgde hij een vergelijkbare hiërarchie als bij de mijnwerkerskolonies in Zuid-Limburg en een fabrieksdorp als 't Lansink bij machinefabriek Stork in Hengelo. Voor specialisten bouwde hij dubbelhuizen onder één kap en voor de gewone mijnwerkers lage rijtjeswoningen. Zo maakte hij een gezamenlijke fundering mogelijk in de moei-

Studies voor gemeenschappelijk cultureel erfgoed

Herbeste Siberië

IN DE SIBERISCHE INDUSTRIESTAD KEMEROVO IS DE BIJZONDERE GESCHIEDENIS VAN DE AUTONOME INDUSTRIËLE KOLONIE KOEZBASS NOG TASTBAAR AANWEZIG. DE NEDERLANDSE ARCHITECT HAN VAN LOGHEM ONTWIERP TIENTALLEN GEBOUWEN VOOR DEZE INTERNATIONALE MIJNWERKERSKOLONIE. NU WORDEN ER PLANNEN ONTWIKKELD VOOR REVITALISERING VAN DIT ERFGOED.

MARIEKE KUIPERS

De school van Van Loghem als startpunt van sociale en culturele activiteiten van de mijnwerkerskolonie, rond 1931

mmen in

Gemeenschappelijk cultureel erfgoed

Suriname, Brazilië, Rusland, Ghana, Zuid-Afrika, India, Sri Lanka en Indonesië bezitten Nederlandse overblijfselen van vroegere cultuuruitwisseling, handelscontacten of koloniale overheersing. De Nederlandse overheid ondersteunt deze landen bij het in stand houden van dit gezamenlijke erfgoed. Sinds 2009 spelen ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en het Nationaal Archief hier een rol bij. Zij stellen daarvoor kennis en expertise beschikbaar. De Nederlandse ambassades in de acht landen ondersteunen tegelijkertijd lokale initiatieven met subsidie.

lijk te bewerken grond. Rijtjeshuizen waren toen in Rusland onbekend. Ze kregen de bijnaam 'kolbassa', worst. Ook spouwmuren waren een nieuw verschijnsel. In verband met de Siberische omstandigheden en beperkte budgetten zijn in de constructie Nederlandse en Russische bouwmethoden gecombineerd. De spouwmuren zijn van lokale baksteen, de bovenbouw bestaat uit rondhouten balken en er zijn dubbele raamkozijnen toegepast. Het badhuis van beton heeft een lokaal gesmede wapening.

Kemerovo is de bakermat van de Siberische steenkoolindustrie

Indrukwekkend industrielandchap

Behalve Rutgers en Van Loghem woonden er in de jaren twintig nog vijftien andere Nederlandse experts in de nieuwe kolonie, deels met familie. Ook woonden er andere buitenlandse technici en heel veel Russische arbeiders. Rond 1935 hadden de meeste buitenlanders de kolonie echter alweer verlaten onder druk van het stalinistische regime.

Na de Tweede Wereldoorlog werd op de beneden-oever een vrijwel geheel nieuwe stad gesticht. Hierdoor werd het stedelijke zwaartepunt van Kemerovo verlegd naar de overzijde van de Tom, grotendeels ten koste van de vooroorlogse bebouwing. In het indrukwekkende industrielandchap langs de rivier staan hier en daar nog gebouwen uit de tijd van Kopikuz en de AIK.

Inmiddels is de Sovjet-Unie ontbonden, zijn de oude mijnen gesloten en is het Van Loghem-erfgoed deels in particuliere handen geraakt. Langzaam gaat de technische toestand van de gebouwen achteruit. Soms is er sprake van verwaarlozing, in andere gevallen van ingrijpende wijziging.

Draagvlak

De Russische bestuurlijke belangstelling voor dit gemeenschappelijke erfgoed is de laatste jaren sterk gegroeid, mede dankzij een Van Loghem-tentoonstelling in 1996 en diverse internationale werkbijeenkomsten van deskundigen. De Siberische expert Irina Zacharova heeft een fraaie studie over het »

» vooroorlogse erfgoed in Kemerovo gepubliceerd, waaronder dat van de AIK. Enkele gebouwen zijn voorgedragen als lokaal monument en hierbij zijn informatieborden geplaatst met een historische foto en een korte toelichting.

In oktober 2010 werd een groots opgezette musical uitgevoerd over de pioniers van de kolonie, als voorshot op het negentigjarige jubileum in 2011. Komende oktober wordt het jubileumjaar afgesloten, maar het draagvlak voor het erfgoed zal blijven. Dit is in stedenbouwkundig opzicht al verankerd. De gemeente heeft een kaart met cultuurhistorische waarden samengesteld. Hierop staat de kern van Krasnaya Gorka aangemerkt als aandachtsgebied wegens de bijzondere historische structuur, al heeft deze markering geen formele status.

Het restaureren van modernistisch erfgoed is nieuw voor de Russen

Revitalisering

Na de eerste missie heeft de gemeente een plan opgesteld dat sterk inzet op cultuur en musealisering van het Krasnaya Gorka-gebied. De vraag is echter of deze denkrichting het meest effectief is voor verdere revitalisering van dit achterop geraakte stadsdeel. In februari gaf Nederland hierover volgens afspraak een advies, dat meer nadruk legt op energie en 'slim wonen'. Dit idee is goed ontvangen.

Vervolgens hebben zeven internationale studenten van de Technische Universiteit Delft bij wijze van ontwerpoefening twee nieuwe varianten uitgewerkt: een 'wetenschapspark voor steenkool' en een 'kunstkolonie'. Zij konden hun verbeelding vrij laten spreken. Met hun plannen lieten zij zien hoe oud en nieuw kunnen samengaan. En hoe vanuit een positieve toekomstvisie nieuwe mogelijkheden kunnen ontstaan voor behoud en ontwikkeling, schone energie en duurzaamheid. Zij kregen veel waardering voor hun voorstellen, zowel van de autoriteiten, de museumstaf, een enkele investeerder, lokale media, architecten en kunstenaars, als van Siberische studenten en docenten.

Studentenplannen

Hierna zijn de studenten individueel aan de slag gegaan met ontwerpen voor de herbestemming van de belangrijkste monumenten van het AIK-erfgoed. Herstel is dringend nodig, evenals een goed restauratieadvies. Sommige gebouwen staan al een tijd leeg, andere wachten op goed onderhoud.

Onlangs heeft het gemeentebestuur de school annex watertoren van Van Loghem aangekocht, en ook enkele woningen, om deze te kunnen restaureren. Volgens de actuele plannen zal in de school een balletschool gevestigd worden. De andere gebouwen zijn nog in particuliere handen, wat in de Russische

Een van de vele blokjes rijtjeswoningen voor de mijnwerkers. Deze kregen de bijnaam 'kolbassa', worst

context lastig is bij het vinden van een nieuwe bestemming. De Nederlandse aanpak van 'behoud door ontwikkeling' is hier relatief onbekend. De ideeën van de studenten om de rijtjeshuizen in te richten als studenten- of kunstenaarswoningen hebben in ieder geval interesse gewekt. Eind juni zijn hun studieontwerpen nagezonden.

Tomsk Restauratie-instituut

De bevoegdheid tot restauratie van beschermde monumenten ligt bij gespecialiseerde instanties buiten Kemerovo, met name bij het Restauratie-instituut te Tomsk. Deze eeuwenoude universiteitsstad op meer dan tweehonderd kilometer van Kemerovo staat bekend als het Athene van Siberië. Tomsk heeft een schat aan fraai gedecoreerde houten huizen. In één daarvan heeft Rutgers enkele jaren gewoond. Het Restauratie-instituut heeft een grote staat van dienst, maar het restaureren van modernistisch erfgoed is nog relatief nieuw voor de Russische monumentenzorgers. De delegatie van de Rijksdienst heeft ter plaatse kunnen overleggen met de specialisten over de beste aanpak van de restauratie, de stedenbouwkundige plannen en eventuele nieuwe bestemmingen van het Van Loghem-erfgoed. Het overleg was zeer collegiaal en constructief. Indien de financiën rondkomen, en dat is wel een zware voorwaarde, ziet het er gunstig uit voor de herbestemming van de school.

Brug naar de toekomst

De presentaties hebben duidelijk gemaakt dat het van groot belang is om eerst een integraal plan voor het gehele gebied te ontwikkelen alvorens tot nieuwbouw over te gaan. Het is zeer onzeker of er geld zal komen voor een tweede oeververbinding, maar deze is wel een belangrijke 'brug naar de toekomst' in de studentenplannen. De herbestemming van de school kan een eerste stap tot revitalisering zijn, waarna

herstel van de woningen en uiteindelijk het hele gebied kan volgen.

De voorbereiding is al begonnen op het bureau, tijdens de lange Siberische winter en de werkbezoeken. De uitvoering vindt in het korte zomerseizoen plaats. Het bijzondere klimaat leidt tot een bijzonder werkritme en hopelijk ook snel tot een inspirerende herleving van de internationale pioniersgeest in Kemerovo.

Marieke Kuipers is senior specialist jongere bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar Cultureel Erfgoed aan de Technische Universiteit Delft, m.kuipers@cultureelerfgoed.nl.

Medaille

In oktober 2010 ontving Marieke Kuipers, senior specialist jongere bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, een medaille van de stad Kemerovo. De onderscheiding is Kuipers toegekend vanwege haar langdurige inspanningen om draagvlak te verkrijgen voor het behoud van het Nederlands-Russische erfgoed in mijnwerkersoord Krasnaya Gorka.

Scheurrakwrak

Zeilen uit de vriezer

In 1984 bleef een visser met zijn netten haken op de bodem van de Waddenzee bij Texel. Hij meldde de obstakels bij het Rijk. Archeologische duikers zagen dat het om een groot scheepswrak ging. Het is een koopvaardijchip geweest, dat hoogstwaarschijnlijk tijdens een heftige decemberstorm in 1593 gezonken is. Het wrak wordt Scheurrakwrak genoemd, naar de vaargeul waar het in ligt. Tussen 1987 en 1997 keerden de duikers regelmatig terug, om het wrak nader te onderzoeken. Dit werd in Nederland een van de eerste grootscheepse opgravingen onder water.

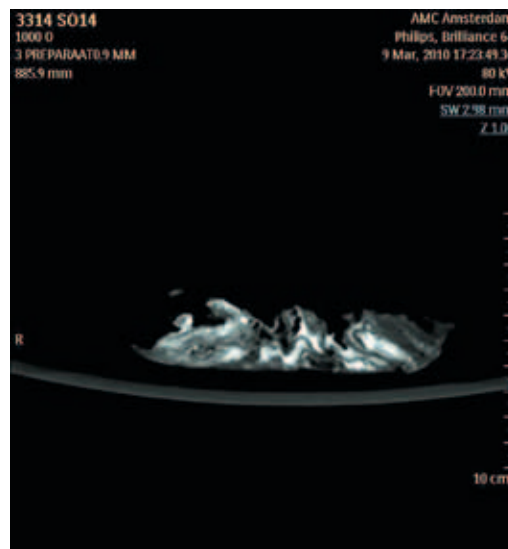
De archeologen vonden in het Scheurrakwrak een groot pakket textiel, met veel touwwerk en houten blokken. Zeilen. Het pakket bleek te groot te zijn om in één keer te lichten. Daarom is het onder water in vieren gedeeld. Het Rijk had op dat moment geen tijd, ruimte en expertise om die grote zeilen te onderzoeken en te conserveren. De veiligste manier om ze te behouden was ze in te vriezen.

Uiterst fragiel

Het is nu achttien jaar later. Specialisten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben een klein, bevroren klompje zeil naar het Academisch Medisch Centrum van Amsterdam gebracht. Twee enthousiaste radiologen hebben het aan het eind van de dag, toen ze klaar waren met de patiënten, met röntgenstraling gescand. De scans laten zien dat er zand zit tussen de lagen zeil. Dit was goed nieuws, want het

Al jaren liggen de zeilen ingevroren. Ze komen uit het Scheurrakwrak, dat sinds 1593 bij Texel op de zeebodem rust. Nu heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de expertise om ze te onderzoeken en te conserveren.

JOKE NIENTKER

Op de scans valt te zien dat de zeilen nog uit te vouwen zijn

De zeilen van het Scheurrakwrak bij -20° C

betekende dat de zeilen geen compacte klont geworden zijn, maar waarschijnlijk uitgevouwen konden worden.

Dat bleek inderdaad mogelijk. Eerst is het bevroren klompje onder water ontdooid. Het textiel is uiterst fragiel en moest heel voorzichtig onder water uitgevouwen worden. Er werd een stukje met een naad zichtbaar, waar twee delen van het zeildoek aan elkaar genaaid zijn. De Rijksdienst gaat de naad vergelijken met een stukje zeilnaad van de Vasa. De Vasa is een Zweeds oorlogsschip, dat in 1628 op zijn eerste tocht in de haven van Stockholm zonk. Met andere kleine stukjes zeil van het Scheurrakwrak zal de dienst verschillende methodes uitproberen om de grote pakketten zeildoek straks zo goed mogelijk te kunnen onderzoeken en conserveren. Het is niet voor niets dat deze zeilen zo lang opgeslagen hebben gelegen. Het onderzoeken en behandelen vergt niet alleen een buitengewone inspanning wat expertise betreft, maar ook de creativiteit om oplossingen te vinden. Deze pakketten zijn zo groot dat er op geen enkele andere plek in Nederland aan gewerkt zou kunnen worden. De Rijksdienst kan alle middelen inzetten om de zeilen te onderzoeken en te behandelen.

Joke Nientker is materiaalspecialist scheepsarcheologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.nientker@cultureelerfgoed.nl.

GEDURFDE RE

Restauratie van 'De artieste' van Jan Sluijters

RETOUCHES

Deze zomer wordt het schilderij *De artieste* gerestaureerd, van Jan Sluijters. Hier en daar zit de verf zo los dat het Singer Museum het werk niet langer kon exposeren. Viel de verf er in het atelier van Sluijters al af?

ZEPH BENDERS

Al langer kampte *De artieste* met het probleem van loszittende verf. Jan Sluijters heeft het werk omstreeks 1914 geschilderd. Het is tot zijn dood in 1957 in het bezit van Sluijters zelf geweest. Ultraviolet licht wijst uit dat grote delen van het schilderij geretoucheerd zijn. De retouches zijn onder deze belichting zichtbaar als donkere vlekken. De manier van retoucheren is zo gedurfd en in de stijl van de meester, dat het zeer aannemelijk is dat Jan Sluijters er zelf verantwoordelijk voor is. Het feit dat de schilder *De artieste* altijd in bezit heeft gehad, ondersteunt deze aanname. Wanneer de retouches het werk van de kunstenaar zelf blijken te zijn, betekent dit dat deze uiteraard niet verwijderd zullen worden.

De artieste maakt onderdeel uit van de kunstcollectie van de staat die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Het werk is langdurig in bruikleen gegeven aan het Singer Museum in Laren. Het museum heeft de Rijksdienst gevraagd het schilderij te laten restaureren, zodat het weer tentoongesteld kan worden.

Wat zeker wel verwijderd zal worden zijn de gele wasresten, die achtergebleven zijn bij een eerdere restauratie. Ze geven het schilderij een dof en grijsig uiterlijk. Na het vastzetten van de losse verf en het schoonmaken zal *De artieste* vanaf september weer in volle glorie te bewonderen zijn in het Singer Museum. Behalve schilderijen worden in de restauratieateliers van de Rijksdienst ook vele andere soorten objecten uit de kunstcollectie onderzocht, onderhouden en gerestaureerd, zoals meubelen, werken op papier en keramiek. De collectie bevat zo'n 100.000 voorwerpen. De restauraties worden doorgaans onder begeleiding van specialisten van de Rijksdienst uitgevoerd door freelancerrestauratoren. De kennis en ervaringen die tijdens deze werkzaamheden worden opgedaan leveren relevante, praktische informatie op die andere beheerders van roerend erfgoed tot nut kan zijn.

Zeph Benders is restauratiespecialist schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, z.benders@cultureel-erfgoed.nl.

'De artieste' van Jan Sluijters voor de restauratie, waarop onder ultraviolette belichting de retouches zichtbaar zijn als donkere vlekken

Twee specialisten orgels en klokken

De totale beleving van het erfgoed

Wim Diepenhorst en Rudi van Straten met het orgel van Kasteel Amerongen bij orgelmakerij Elbertse in Soest. Rechts orgelmaker Hans Elbertse

Wat doet een specialist orgels en klokken eigenlijk?

Rudi van Straten: 'Wij doen onderzoek. Wij zorgen dat er kennis over het restaureren van deze 'klinkende monumenten' verzameld en weer verspreid wordt. Bovendien volgen en beoordelen wij restauraties en stellen we er de subsidiabele kosten voor vast. Als de eigenaar iets aan het monument wil veranderen adviseren we de gemeenten inhoudelijk of ze daar een vergunning voor kunnen verlenen.'

Werken jullie veel samen met andere mensen die zich inzetten voor klokken en orgels?

Rudi van Straten: 'Jazeker. Hoe meer mensen het interessant vinden, des te meer waarde heeft de instandhouding ervan. In Utrecht bijvoorbeeld vechten zo'n 250 mensen om de klokken van de Domtoren te mogen luiden.'

Wim Diepenhorst: 'Dat geldt voor orgels ook. Het is een relatief kleine groep monumenten. We praten in Nederland over zo'n 1500 rijksmonumentale orgels. Maar de cultuur eromheen is buitengewoon fanatiek.'

Hoe komt dat?

Wim Diepenhorst: 'Het gaat om muziek. Daar worden mensen heel emotioneel van.'

Rudi van Straten: 'Behalve het carillon is het orgel het enige muziekinstrument dat niet van de muzikant is die er op speelt. Het is eigendom van de gemeenschap. Die kan er dus ook allerlei invloed op uitoefenen. Er komt bij alle stichtingen en vrijwilligers niet alleen verstand, maar ook veel emotie kijken.'

Wim Diepenhorst: 'Dat maakt het voor ons plezierig, maar ook wel eens lastig.'

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werken twee specialisten die alles weten van historische orgels, klokken, carillons en uurwerken.

Rudi van Straten en Wim Diepenhorst zijn bovendien allebei organist.

DIRK SNOODIJK

Waarin zijn een orgel en een klok anders dan ander cultureel erfgoed?

Wim Diepenhorst: 'Ze zeggen wel: "Als gebouwen eens konden praten." Nou, deze maken muziek. Honderden jaren geleden klonk het net zo in die kerken. Als je daar het orgel hoort, dan onderga je de totale beleving van het erfgoed, in zijn oorspronkelijke functie.'

Rudi van Straten: 'In de kerken die sluiten, staan meestal geen interessante orgels.'

Wim Diepenhorst: 'Met een goed orgel kan de kerk nog verhuurd worden voor trouwerijen en concerten. Vaak redt het orgel de kerk.'

Rudi van Straten: 'Ze geven zin aan het gebouw. Vroeger hadden veel smeden een werkplaats in de toren. Die zorgden voor al die luidklokken en het gigantische uurwerk.'

Wim Diepenhorst: 'Als de torenklok stilstond, dan had de hele omgeving een probleem. Andere uurwerken waren er niet.'

Wat maakt dit werk mooi?

Wim Diepenhorst: 'Wij zijn ook allebei organist. Vanaf onze vroegste jeugd hoort muziek bij ons leven. Het is prachtig dat je ook voor de instrumenten kunt zorgen.'

Rudi van Straten: 'Ik ben meestal op pad met orgeladviseurs. Dat zijn ook musici. De mooiste momenten zijn voor mij dat zo'n adviseur in een mooi kerkje eerst even het orgel laat horen. Dat privilege, dat er iemand is die alleen voor jou mooie muziek maakt, dat is zo ontroerend. Dan weet je dat je dit werk doet omdat je iets moois in stand wilt houden.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

In het noordoosten van de Verenigde Staten staat bijzonder erfgoed. Het gaat om vierhonderd historische boerenschuren. Die resteren van de duizenden schuren die daar gebouwd zijn op een manier die Nederlandse kolonisten in de zeventiende eeuw hebben geïntroduceerd. Toen het daar nog Nieuw-Nederland heette.

De Malcolm-William Shultes Barn in de staat New York is een schuur die rond 1800 op een Nederlandse manier gebouwd is

JUDITH TOEBAST

Nederlandse schuren in Amerika

Het zit 'm in de constructie

In 1609 zocht de Engelse zeeman Henry Hudson voor de Vereenigde Oost-Indische Compagnie een doorgang door Noord-Amerika naar de Grote Oceaan. Zo zou Indië sneller te bereiken moeten zijn dan helemaal om Afrika heen. Al zoekende zeilde hij twintig dagen lang een rivier op, maar die werd telkens smaller en ondieper. Na 250 kilometer moest Hudson concluderen dat dit niet de passage was die hij zocht.

Toch was zijn tocht niet voor niets. Zijn verhalen over het mooie land aan de oostkust van de huidige Verenigde Staten en over de contacten met de indianen trokken de aandacht van Nederlandse ondernemers. Vanaf 1614 bouwden zij hier handelsposten. Een paar jaar later werd het gebied een Nederlandse kolonie, Nieuw-Nederland, die avontuurlijke Nederlanders gingen bevolken. Boeren bouwden hier boerderijen en in 1625 werd de hoofdstad Nieuw Amsterdam gesticht.

Migranten nemen tradities en gewoontes mee uit hun vaderland. Dat geldt ook voor deze migranten. Nieuw-Nederlandse bouwcontracten uit de zeventiende eeuw, in het Nederlands geschreven, laten dat zien. In deze periode hadden de boerderijen van de kolonisten een woon- en een werkfunctie onder één dak, net zoals in Nederland.

Onderzoek

Nieuw-Nederland was tot 1664 in Nederlandse handen, waarna de Engelsen de kolonie overnamen. Nieuw Amsterdam werd New York, en de rivier waar het allemaal mee begon, kreeg de naam Hudson. De traditie van wonen en werken onder hetzelfde dak is op het platteland van Nederland nog tot ver in de twintigste eeuw doorgezet. In Nieuw-Nederland echter heeft de boerderij zich vanwege het andere klimaat, de andere bouwmaterialen en de andere leefomstandigheden tot een woning met aparte schuur ontwikkeld.

Tot 1890 is dit type boerderij gebouwd in de staten New York, New Jersey, Pennsylvania, Massachusetts, Connecticut en Delaware. Ongeveer vierhonderd schuren hebben de afgelopen eeuwen overleefd. Dat blijkt uit een inventarisatie van onderzoeker Marieke Leeverink. Nog dit jaar zal zij de resultaten van haar

onderzoek publiceren in een boek, waar ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan meewerkt.

Op het eerste gezicht zien deze Amerikaanse schuren er niet erg Nederlands uit. Ze hebben een vierkante plattegrond in plaats van langwerpige, en een hoger dak. Dat komt omdat de kolonisten in het nieuwe land gemakkelijker langere balken konden krijgen om mee te bouwen. De gevels zijn van hout, terwijl dat in Nederland in de loop der tijd vervangen is door het veel duurzamere baksteen.

Gebinten

De belangrijkste overeenkomst met Nederlandse schuurgedeeltes van boerderijen zit dan ook van binnen verstopt: de constructie. Die bestaat uit zogenoemde ankerbalkgebinten. Telkens vormen twee verticale stijlen en een horizontale ligger een gebint. De houten gebinten zijn weer met andere horizontale liggers aan elkaar gekoppeld. Ze delen de plattegrond in drieën. Het vee staat in de twee smalle zijbeuken met de koppen naar het midden. In de beide kopgevels van de Amerikaanse schuren, die overigens in Amerika *Dutch barns* worden genoemd, zitten grote deeldeuren.

De bouwstijl van de schuur heeft door de eeuwen heen veranderingen ondergaan. En ook zijn er in de verschillende staten varianten ontstaan door een andere ontwikkeling van de landbouw daar. Zo staan er in de staat New York schuren waar het vee aan drie zijden gestald kan worden, en waar dan soms een grote deur in de zijgevel is gezet. In New Jersey is vanaf 1810 op vrij grote schaal het dak van de schuur een slag gedraaid, terwijl de originele gebintconstructie is blijven staan.

De Nederlanders hebben slechts vijftig jaar de macht gehad in Nieuw-Nederland. Maar uit het onderzoek blijkt dus dat de invloed van de Nederlanders op de bouw van de schuren daar nog tot het einde van de negentiende eeuw merkbaar is geweest.

Judith Toebast is specialist landelijke bouwkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, j.toebast@cultureelerfgoed.nl.

Archeologische resten uit de steentijd hebben momenteel volop de aandacht. Alle archeologen zijn het erover eens dat ze van belang zijn voor de geschiedschrijving van Nederland. Meer dan 95 procent van onze bewoningsgeschiedenis speelt zich namelijk af in de steentijd. Maar wat is de waarde van de resten als ze verstoord zijn? EELCO RENSINK & BJØRN SMIT

In Nederland wonen al minstens 300.000 jaar mensen. Dat betekent niet dat die hier de hele tijd aanwezig waren. In de koudste fasen van de laatste twee ijstijden was er hier sprake van een poolwoestijn en verbleven jagers en verzamelaars in zuidelijkere streken. Als het klimaat verbeterde, trokken zij weer noordwaarts. In de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn er overblijfselen van kampementen van vroege Neanderthalers opgegraven in de groeve Belvédère bij Maastricht.

De eerste moderne mensen trokken Nederland zo'n 15.000 jaar geleden binnen, na een extreem koude fase van de laatste ijstijd. Pas tegen het einde van de steentijd, vanaf 5300 voor Christus, verschijnen in Zuid-Limburg de eerste boeren. In de rest van Nederland gaat de overgang naar landbouw en veeteelt veel geleidelijker. Jagen, verzamelen, vissen en het kleinschalig verbouwen van graan gaan nog lange tijd hand in hand, zoals onderzoek bij Swifterbant in Flevoland heeft aangetoond. De steentijd eindigt met het begin van de bronstijd, zo'n 2000 voor Christus.

Klein, laag en gering

De laatste twintig jaar zijn in Nederland nauwelijks vindplaatsen onderzocht van jager-verzamelaars uit de vroege fase van de steentijd, het paleolithicum. En dat ondanks de ondertekening in 1992 van het Verdrag van Valletta om in Europa het archeologische erfgoed beter te beschermen. Wat is er aan de hand? Hoewel verscheidene factoren een rol spelen, lijken er twee van doorslaggevende betekenis voor de hogere zand- en lössgronden van Nederland. De vindplaatsen zijn klein en bevatten vaak uitsluitend bewerkte stenen. Ze worden daarom moeilijk herkend. En de overblijfselen zijn vaak verstoord, waardoor de informatie-waarde als laag wordt bestempeld. Als gevolg hiervan worden overblijfselen van kampementen van jagers en verzamelaars ofwel niet ontdekt ofwel niet geselecteerd voor vervolgonderzoek.

Buiten de hogere zand- en lössgronden speelt vooral de geringe kans op het aantreffen van archeologische resten een rol. In het algemeen liggen hier de resten uit de steentijd verscholen onder dikke pakketten klei en veen, op vele meters onder het maaiveld.

Een schat aan informatie

Eén van de thema's die voor steentijdonderzoek van belang is, is de kolonisatie van Nederland, onze vroege bewoningsgeschiedenis. Twee vindplaatsen die in de afgelopen twee decennia zijn onderzocht en met dit thema verband houden, liggen bij Eysersheide en Stroe. Bij Eysersheide, in Limburg, zijn bewoningssporen van 15.000 jaar oud gevonden uit het Magdalénien, de menselijke cultuur uit die tijd. De resten bij Stroe in Gelderland komen uit de Hamburgcultuur en zijn 14.000 jaar oud.

Ondanks dat de vindplaatsen door hedendaags grondgebruik verstoord zijn en de organische resten al duizenden jaren geleden zijn vergaan, bieden ze op allerlei punten een schat aan informatie. Zoals over de herkomst en bewerking van stenen grondstoffen, over typen werktuigen en over sporen van gebruik. Gegevens over de functie van kampementen kunnen ook worden ontleend aan de ligging in het landschap en de afstand tot grondstofbronnen en waterlopen. Een lage gaafheid hoeft dus niet te leiden tot een lage informatiewaarde. Verstoorde vindplaatsen lenen zich voor het vergaren van kennis, als tenminste de vragen in het onderzoek en de strategie van het veldwerk goed op elkaar zijn afgestemd.

Bewerkte vuursteen uit het kampement van Eysersheide. Van een kern heeft een vuursteenbewerker afslagen en klingen verwijderd. De meeste hiervan zijn teruggevonden en konden op de kern worden gepast

Verst
vindpl

De waarde van resten uit de steentijd

toorde aatsen

.....
*Een criterium is dat
 de vindplaats een
 omslagpunt
 markeert in onze
 vroege geschiedenis*

Het vroegere landschap

Behalve onderzoek van de archeologische resten zelf is inzicht in het landschap uit de steentijd dus van grote waarde. In Nederland bevindt zich een groot aantal zogenoemde pingoruïnes, met name in de noordelijke provincies en op de Veluwe. Deze geologische verschijnselen zijn ontstaan in de koudste fase van de laatste ijstijd. Oorspronkelijk bestonden zij uit een ijskern in de grond. Na het smelten van het ijs veranderden ze in kleine meertjes, omgeven door een wal van zand.

Lange tijd was de algemene opvatting dat prehistorische jagers en verzamelaars een sterke voorkeur hadden voor het wonen op ringwallen. Ze voorzagen in droge grond in een voedselrijke omgeving bij open water. Een relatie tussen pingoruïnes en bewoning in de steentijd lijkt echter minder sterk dan gedacht. Het neemt niet weg dat pingoruïnes, maar ook vennen en beekdalen, volop aandacht verdienen. Niet alleen kunnen ze belangrijke botanische resten bevatten, ook worden verlaten pingoruïnes en beeklopen bedreigd met uitgraven bij het ontwikkelen van natuur. Hierdoor gaan belangrijke informatiebronnen over het landschap en de vegetatie in het verleden verloren.

Cruciale punten

Als ook verstoorde overblijfselen uit de steentijd uit het oogpunt van kenniswinst en archeologische monumentenzorg van belang zijn, moeten dan alle steentijdvindplaatsen worden behouden? Of, als behoud niet mogelijk is, moeten ze dan altijd worden opgegraven? Het antwoord is nee. Voor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is bijvoorbeeld een criterium dat de vindplaats een cruciaal begin- of omslagpunt markeert in de Nederlandse geschiedenis. Zoals de vroegste bewoning van ons land door moderne mensen, de domesticatie van dieren en gewassen, of overgangen tussen culturen.

Een ander criterium is dat de vindplaats belangrijke vragen uit de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie kan helpen beantwoorden. De samenstelling van grondstoffen of werktuigen kan bijvoorbeeld bijzonder zijn, er kunnen organische resten voorkomen of er kunnen overblijfselen van een woonstructuur gevonden zijn. Maar ook resten die zeldzaam zijn wat betreft datering of met een afwijkende landschappelijke ligging komen in aanmerking voor behoud of nader onderzoek. Als er wordt besloten tot opgraven, dan moet het onderzoek leiden tot kenniswinst die als belangrijk wordt ervaren en die niet of moeilijk ergens anders te vergaren is.

Nieuw initiatief

Met uitzondering van de archeologische rijksmonumenten, waarvoor de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan de lat staat, zijn gemeenten tegenwoordig verantwoordelijk voor de zorg voor het zogeheten bodemarchief. Dat is inclusief resten uit de steentijd die tijdens bijvoorbeeld een boor- of proefsleuvenonderzoek worden ontdekt. Als iedere andere vindplaats maken die deel uit van het reguliere traject van archeologisch onderzoek. Daarmee vallen deze resten in de regel buiten het blikveld van Rijk en universiteiten.

Belangrijke vraag is dan ook: hoe gaan de gemeenten om met de zorg voor het bodemarchief uit de steentijd? En aan de hand van welke criteria selecteren zij vindplaatsen voor behoud of opgraven? In februari hebben het Convent van Gemeentelijke Archeologen in Nederland en de Rijksdienst afgesproken dat ze gaan samenwerken met als gezamenlijk doel een zorgvuldige omgang met overblijfselen uit de steentijd. Ook de universiteiten en overige archeologische organisaties worden hierbij betrokken.

De insteek van de Rijksdienst is dat de mate van gaafheid niet doorslaggevend is voor het besluit om archeologische resten uit de steentijd wel of niet te behouden of op te graven. Wat telt zijn de vragen die de archeologische gemeenschap aan het bodemarchief stelt en de bijdrage die een vindplaats aan het beantwoorden ervan kan leveren. Een belangrijke taak voor de tweede helft van dit jaar is om deze vragen helder te krijgen en aan te scherpen.

Eelco Rensink is senior onderzoeker vroege prehistorie pleistoceen en Bjørn Smit is senior onderzoeker vroege prehistorie holoceen, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.rensink@cultureelerfgoed.nl & b.smit@cultureelerfgoed.nl.

DE CODEERSLEUTEL

Methodiek en geometrie in de middeleeuwse bouwkunst

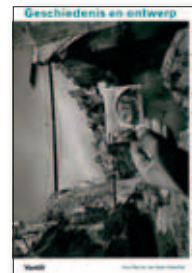
Jan Battjes, Monnier, Groningen, 176 pag., gebonden, € 32,50, ISBN 978 94 90769 02 4

In de renaissance rekenden bouwmeesters alles uit, maar in de middeleeuwen construeerden ze nog op ervaring. Hoogstwaarschijnlijk hebben ze hun kennis van ontwerpen en bouwen mondeling overgeleverd. Er is namelijk geen enkel geschrift en geen enkele tekening uit de middeleeuwen bekend waarop hun ontwerpmethodiek staat. Daarom heeft bouwhistoricus Battjes middeleeuwse bouwwerken geanalyseerd en zo de codeersleutel gevonden. De proporties van belangrijke bouwwerken baseerden de bouwmeesters op een stelsel waarvan het vierkant de grondvorm is. De verhouding van de gulden snede was maatgevend. In het boek legt Battjes dat proportiestelsel op plattegronden en aanzichten van kerken in onder andere het Groningse Garmerwolde, Marsum en Krewerd. Telkens vallen de punten en zijdes van de driehoeken, cirkels en vijfhoeken op belangrijke delen van het gebouw. Handig dus. Want bij restauraties en bij archeologisch onderzoek kun je aan de hand van deze proporties gericht gaan zoeken naar onderdelen die op het eerste gezicht niet meer aanwezig zijn.

GESCHIEDENIS EN ONTWERP

Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed
Gerrie Andela, Jeroen Barendse e.a., Vantilt, Nijmegen, 400 pag., € 39,95, ISBN 978 94 6004 050 4

Dit studieboek vol basiskennis plaatst de zorg voor het erfgoed in de recente geschiedenis ervan. Hoofd Kennis Onroerend Erfgoed van de Rijksdienst Jos Bazelmans schrijft over archeologische sporen.

INSIDE INSTALLATIONS

Theory and practice in the care of complex artworks
Bart Ankersmit, Ulrike Baumgart e.a., Amsterdam University Press, Amsterdam, 268 pag., € 40,-, ISBN 978 90 8964 288 2

In installatiekunst is alles mogelijk. De korte levensduur van de materialen en technieken echter drijft de beheerder regelmatig tot wanhoop. Hoe kan de installatie het best geconserveerd worden? Dit boek beschrijft een grondig onderzoek, uitgevoerd door een internationale groep beheerders uit toonaangevende musea. Onder redactie van Tatja Scholte, onderzoeker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Glenn Wharton, conservator bij het Museum of Modern Art in New York.

WONEN IN EEN GRENSGEBIED

Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr. – 1300 na Chr.)
H.M. van der Velde, Nederlandse Archeologische Rapporten 40, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 308 pag., gebonden, € 39,95, ISBN 978 90 5799 176 9, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

Salland, Twente en de Achterhoek lagen tijdens een groot deel van de middeleeuwen aan de rand van de Saksische invloedssfeer. Hoe was het leven daar toen? Opgravingen schetsen een beeld.

THE EUROPEAN LANDSCAPE CONVENTION

Challenges of participation
Henk Baas, Elinor Björnberg e.a., Landscape Series 13, Springer, Dordrecht, 332 pag., gebonden, € 129,95, ISBN 978 90 481 9931 0

Hoe zijn bewoners betrokken in het behoud en de verdere ontwikkeling van het cultuurlandschap in hun omgeving? Dit boek bevat vele Europese voorbeelden. De bijdrage over Nederland is deels van de hand van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hierin worden relaties gelegd tussen de landschapsbiografie als onderzoeksmethode en het landschapsontwikkelingsplan als gemeentelijk instrument.

MIDDAG-HUMSTERLAND

Kroniek van een noordelijk landschap
Kuno Binnendijk, Nina van den Broek e.a., Godert Walter, Groningen, 272 pag., met losse kaart, gebonden, € 39,50, ISBN 978 90 805735 5 3

In het Nationale Landschap Middag-Humsterland in Groningen is sinds de middeleeuwen weinig veranderd. De vluchtheuvels die herders rond 600 voor Christus opwierpen om de stormvloed over de kwelders te kunnen overleven zitten er nog verstopt onder de grond. De woonheuvels uit de Romeinse tijd steken er nog boven uit. Hier en daar ligt nog een stukje middeleeuwse dijk. De acht bakstenen dorpskerken uit de dertiende eeuw staan er nog alle acht. Onlangs is het verdwijnen van het middeleeuwse slotenpatroon verminderd. En er staan nog twee van de twaalf borgen. Met veel sfeervolle foto's van het weidse land.

SANATORIUM ZONNESTRAAL

Geschiedenis en restauratie van een modern monument
Fons Asselbergs, Barry Bergdoll e.a., NAI, Rotterdam, 280 pag., gebonden, € 45,-, ISBN 978 90 5662 695 2

Het erfgoed van het Nieuwe Bouwen leent zich slecht voor gracieuze veroudering. Roestende ramen en betonrot zijn geen reclame voor de idealen van een nieuwe architectuur en een schone toekomst. Het was dan ook geen eenvoudige klus. Na jaren is de restauratie van sanatorium Zonnestraal nu grotendeels afgerond. In 1928 bouwde Jan Duiker op de Hilversumse hei dit witte schip voor de lijdens aan de witte pest. Door de transparante gevels stroomde het helende zonlicht over de tuberculosepatiënten. Althans, hun gezondheid verbeterde op Zonnestraal nauwelijks. Pas na de ontdekking van de antibiotica leek de ziekte overwonnen. In 1957 was het sanato-

rium verbouwd tot algemeen ziekenhuis. Eind jaren tachtig zijn de gebouwen verlaten. De Rijksdienst spreekt al sinds 1962 over een goede omgang met dit meesterwerk. Er zijn tegenwoordig allerlei zorginstellingen gevestigd. Dit veelomvattende boekwerk bevat bijdragen van enkele Rijksdienstdeskundigen.

IJZER EN AARDE

Waarderend onderzoek naar een ringvormig aardwerk in Appel (gemeente Nijkerk) in 2008
J. van Doesburg, J.W. de Kort en P.A.C. Schut,
 Rapportage Archeologische Monumentenzorg 185,
 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort,
 124 pag., met cd-rom, € 20,-, ISBN 978 90 5799 167
 7, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

De sporen van een omwalde nederzetting uit de elfde eeuw bij Appel komen in aanmerking voor bescherming als archeologisch rijksmonument. Er is hier gewoond, ijzererts gewonnen en landbouw gepleegd.

THE CULTURAL LANDSCAPE & HERITAGE PARADOX

Protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension
Gerard Alders, Kristoff van Assche e.a., Amsterdam University Press, Amsterdam, 740 pag., € 55,-,
 ISBN 978 90 8964 155 7

Onzichtbare archeologische landschappen kunnen betekenis krijgen in de ruimtelijke inrichting van Nederland. Het is nodig om de kennis die deskundigen hebben geschikt te maken voor beleidsmakers en politici. Hoe doe je dit? Deze bundel met theoretische en empirische studies is financieel ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en bevat bijdragen van enkele onderzoekers van de Rijksdienst.

DE OPKOMST EN NEERGANG VAN DE NIJMEEGSE INDUSTRIE (1890-1990) EN HET PROBLEEM VAN HET INDUSTRIEEL ERFGOED
Paul Klep, eigen beheer, Nijmegen, 64 pag., € 15,-,
 ISBN 978 90 816687 1 2, te bestellen via p.klep@let.ru.nl

Van de meer dan driehonderd fabrieken die er in de jaren zestig in Nijmegen stonden, worden er nog steeds veel gesloopt. Volgens hoogleraar geschiedenis Klep worden deze fabrieken veel te veel gereduceerd tot inspiratiebron voor nieuwe gebouwen, in plaats van de fabrieken zelf te behouden.

DIRK SNOODIJK, eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.
 Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 3, nummer 3, zomer 2011

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap, Hans Schraven en Cees van 't Veen
Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Geertje Huisman, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, Tatja Scholte, José Schreurs, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven
Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (pag. 1, 2, 4 & 5 Jan van Galen, 2, 8 & 9 Tim Koster, 2, 12 & 14 Jos Stöver, 2 & 26 Marieke Kuipers, 3 Joop Gijssbers, Dorothée Koper-Mosterd & Kris Roderburg, 3, 22 & 30 Ruben Schipper, 6 Arnaud Pistor, 7 Rik Hoogewoud, 11 & 36 Paul van Galen, 11 & 16 Mark Sekuur, 16, 17, 18 & 21 Chris Booms, 22 Gerard Dukker, 23 Serge Technau, 27 Joke Nientker, 28 Eva van Zuien, 31 Judith Toebast en 32 Ton Penders), tenzij anders vermeld
Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg
Druk Boom & van Ketel grafimedia, Haarlem
 Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad
 0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam
 020 - 305 4 771

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk
 070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan kunsthal Kade verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.

KROP-IN-LOOD

In 1985 kreeg het Rijk voor zijn kunstcollectie een vierdelig glas-in-loodraam. Er zijn drie marcherende mannen met sikkels over hun schouders verbeeld en een vrouw in een stralende ovaal. Wie het ontworpen heeft, was niet duidelijk. Sinds kort echter kan het raam worden toegeschreven aan Hildo Krop. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, die de collectie beheert, heeft namelijk twee van de ontwerptekeningen voor de panelen herkend. De tekeningen bevinden zich in de jugendstil-villa Rams Woerthe in Steenwijk, Overijssel. In de villa wordt zowel het veelzijdige oeuvre, als het archief van beeldend kunstenaar en kunstnijveraar Hildo Krop beheerd.

Het is een bijzondere ontdekking, want van de hand van Krop is slechts één ander glas-in-loodraam bekend. Net als de tekeningen bevindt dat andere raam zich in Rams Woerthe. Het raam in Rams Woerthe heeft veel weg van het raam in de kunstcollectie van het Rijk. De symboliek, de belijning van de figuren en de rondingen in de luchtpartijen lijken op elkaar. De marcherende figuren getuigen van Krops sociaaldemocratische en socialistische idealen en zijn communistische levensovertuiging. Het glas-in-lood in het museum in Steenwijk komt oorspronkelijk uit Den Haag. Daar functioneerde het als tuinraam in een pand van Krops zwager, de

kunsthedelaar Herman Eduard d'Audretsch. Of de vier glaspanelen uit de kunstcollectie van het Rijk ook uit dit gebouw komen, is onduidelijk. Beide series zijn vermoedelijk te dateren rond 1924. Waarschijnlijk zullen de nieuw aan Krop toegeschreven panelen ook in Rams Woerthe tentoongesteld gaan worden.

GEERTJE HUISMAN, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.huisman@cultureelerfgoed.nl. Zie op www.cultureelerfgoed.nl een filmpje over deze ontdekking.